DONA, FAMÍLIA I VELLESA. ESTUDI ANTROPOLÒGIC A L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

Carmen Guasch Valls
Directora: Dra. Adela García

Beca de l'Ajuntament de l'Hospitalet del Llobregat
i
la Universitat de Barcelona

SUMARI

Agraïments

Presentació

1. INTRODUCCIÓ
- **1.1. La vellesa avui.**
- **1.2. Marc teòric de la recerca.**
- **1.3. Metodologia i tècniques de treball.**

2. DONA TREBALL
- **2.1. La construcció del gènere**
- **2.2. El treball de les dones**
  - 2.2.1. Definició i límits del treball
  - 2.2.2. Dona i treball domèstic
- **2.3. Dona i satisfacció laboral**
- **2.4. Dona i identitat**

3. FAMÍLIA I REPRODUCCIÓ SOCIAL
- **3.1. La família al moment actual**
- **3.2. Estratègies familiars**
  - 3.2.1. Xarxes familiars, economia de suport i relacions intergeneracionals

4. CONCEPTUALITZACIÓ DE LA VELLESA
- 4.1. Definició de vellesa
- 4.2. La vellesa a debat
- 4.3. Vellesa i marginació
- 4.4. Activitats de la gent gran

5. DONA, FAMÍLIA I VELLESA A L'HOSPITALET
- **5.1. Ser vell o la falta d'un espai i un temps privat**
- **5.2. Família, obligació o devoció?**
- **5.3. Emancipació dels fills**
- **5.4. Intercanvi de béns i serveis als fills**

5.5. Mares i filles, una seguretat

RELACIÓ DE DONES ENTREVISTADES

CONCLUSIONS

Bibliografia

Annex estadístic

Agraïments

Vagi per endavant, i en primer terme, el meu més sincer agraïment a l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat i a la Universitat de Barcelona. Sense el seu ajut i suport hauria estat molt difícil el poder desenvolupar aquesta recerca amb la tranquil·litat necessària. La meva gratitud a Ricard Castro que ha anat seguint la meva feina durant aquest any i que s'ha preocupat que arribessin a les meves mans tota la informació necessària.

Gràcies al Centre d'Estudis de l'Hospitalet, i, sobretot, a Mercè Artigues per la seva bona predisposició alhora de facilitar-me la recerca bibliogràfica específica i per transmetre'm els coneixements sobre la gent gran de la ciutat. Des d'aquí li demano disculpes per la meva falta de puntualitat alhora de retornar els llibres. Espero poder seguir contant amb la seva col·laboració.

El meu regraciament als membres del *Grup d'Estudis sobre Família i Parentiu* del Departament d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona i, sobretot, al seu director del departament, el Dr. Xavier Roigé. Amb ells vaig entrar en el món dels estudis sobre família i parentiu i he après les quatre coses que m'han permès realitzar aquesta recerca. Moltes mercès, també, a tots aquells professors d'altres departaments i universitats que m'han ajudat a resoldre temes que, per la seva complexitat, se m'escapaven de les mans. Gràcies de tot cor a la Marta i la Júlia, perquè han estat allà en els moments de "crisi intel·lectual" a més d'assortir-me de contactes per poder realitzar les entrevistes. Gràcies a la Mireia, sense ella l'Hospitalet encara em seria una ciutat desconeguda per a mi.

A totes les àvies que han parlat amb mi, que m'han cedit el seu temps i els seus pensaments. Ha estat una gran experiència. Elles són les protagonistes d'aquest treball. El meu reconeixement més sincer i... fins la propera entrevista.

A nivell personal, vull expressar la meva més sincera gratitud a la Dra. Adela Garcia, la meva directora de tesi i professora titular del Departament d'Antropologia Social de la Universitat de Barcelona que ha sabut guiar-me a nivell teòric pel món de l'Antropologia. Ella m'ha donat suport i confiança per seguir endavant i m'ha fet replantejar un munt d'idees tot prenent un cafè a casa seva. Gràcies, Adela, això només acaba de començar, ens queda molt per aprendre de la gent gran.

Per acabar vull agrair als meus pares tot el que han fet per mi; sense el seu esforç jo no hauria pogut complir el meu somni d'arribar a ser antropòloga. A ells els dedico aquest treball, perquè un dia, segurament no gaire llunyà, hauran d'exercir d'avis.

A tots, moltes gràcies!.

Presentació

Aquest treball, que presento sota el títol "*Dona, família i vellesa. Un estudi antropològic a l'Hospitalet de Llobregat*", és el resultat de la recerca que he dut a terme durant el curs 1999-2000 gràcies al suport de l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat i la Universitat de Barcelona. L'estudi s'inscriu en un projecte més ampli que ha de constituir la meva tesi doctoral *"¿A la vejez, viruelas?. Estudi de la vellesa a través de la transmissió de bens i serveis en la família"* dirigida per la Dra. Adela Garcia, professora titular del Departament d'Antropologia de la Universitat de Barcelona.

Aquest treball representa una petita part del meu treball d'investigació; per aquesta raó les aportacions que es puguin fer en aquest estudi estan sotmeses a possibles variacions o matisacions relacionades amb el futur desenvolupament de l'estudi. Els plantejaments presentats formen part d'una primera elaboració fet que implica nous anàlisis a mida que la investigació avanci i s'aportin noves dades. No hem d'oblidar, tampoc, que la recerca en el camp de les Ciències Socials, sobretot en antropologia, convida a la constant avaluació, fet que enriqueix el debat ja que implica un replantejament constant.

El meu interès per la gent gran ve de lluny; durant els meus últims anys de batxillerat vaig treballar amb una associació, Amics de la Gent Gran, que treballa a favor de la lluita per la integració dels ancians en una societat que, sovint, els ha deixat de banda. Després, en els anys universitaris, vaig entrar en contacte amb les diverses posicions feministes, així com amb els estudis de família i, en concret, amb els de vellesa. De mica en mica, els interessos diferents van anar confluint fins arribar al moment actual.

El marc geogràfic de la recerca ha estat l'Hospitalet de Llobregat. El meu contacte amb aquesta ciutat es produí per raons d'amistat i, de mica en mica, em

vaig anar interessant per les diverses activitats que es realitzen en aquesta ciutat. La beca m'ha donat la possibilitat, a més de treballar en allò que més m'agrada, de conèixer més a fons la ciutat i la seva gent, sobretot la seva gent gran. La meva recerca s'ha basat en cinc entrevistes -la poca durada del treball, no m'ha permès fer una investigació més àmplia- a dones grans de l'Hospitalet que tenen néts. Més endavant, el meu interès es centrarà en observar els patrons familiars de la gent gran d'aquest nucli urbà. No hem d'oblidar que, en els últims decennis, l'Hospitalet ha sofert una profunda evolució. Un nombre important d'immigrants s'hi integraren sense problemes, i, avui, formen part d'aquesta recerca. Actualment, aquesta ciutat esdevé un laboratori intercultural que permet la comparació i l'anàlisi socials.

El treball consta de cinc apartats a més d'un annex estadístic sobre aspectes dels vells que viuen a l'Hospitalet. En la introducció hi trobem una breu descripció de l'objecte d'estudi i la seva situació en el moment actual, els enfocaments teòrics de i la metodologia emprada en l'estudi. Els tres primers capítols que segueixen el preàmbul són eminentment teòrics. El primer fa referència al concepte de gènere i com, a partir d'aquest, esdevenen les diferencies entre homes i dones. Hi apareixen diverses corrents de pensaments i d'altres no hi són. He emprat aquelles que crec que poden aportar llum al fet de la discriminació per raó de gènere. En aquest epígraf s'emfatitza la importància del treball alhora de construir el gènere.

El segon capítol gira al voltant de la família i el paper que aquesta juga alhora d'establir lligams entre els membres que la conformen i com, mitjançant aquests, s'estableixen mecanismes de suport i obligacions entre les generacions.

El tercer capítol se centra en el concepte de vellesa i veurem com aquest és un concepte que va unit a raons econòmiques i no a raons d'edat o de desenvolupament biològic.

El quart capítol, exceptuant breus apunts dirigits a entendre millor allò que estem explicant, es presenta, de manera resumida, el treball de camp. En aquest apartat hi podrem trobar les parla veu de les protagonistes d'aquesta

recerca: les dones grans amb néts. Elles han estat les que han explicat les seves experiències, han aportat llum a aspectes quotidians que, per trobar-se en el món de la privacitat, passen desapercebuts o no reben l'atenció que mereixen. Totes elles apareixen amb els noms canviats, així com qualsevol altra dada que pugui trencar l'anonimat de les entrevistades. Al peu de la plana, quan aparegui per primera vegada el nom de l'entrevistada, hi ha un petit resum de l'entrevistada. A més, s'aporten els comentaris que varen fer un grup de dones amb les que vaig mantenir un entretingut debat.

Finalment hi ha unes breus conclusions. Evidentment, i com ja hem assenyalat anteriorment, aquestes són susceptibles de variacions a mida que la investigació que ara hem començat, avanci.

1. INTRODUCCIÓ

Un ponent que assistia al VI Congrés de Gent Gran que es celebrà a Barcelona l'any 1999 assenyalà que els vells eren els gran oblidats de la societat. La Coordinadora Nacional de Jubilats i Pensionistes escrivia al seu butlletí en referència a les pensions: "*En cap moment, en cap ocasió, s'ha comptat amb nosaltres per prendre decisions, encara que a través de la nostra amplia xarxa d'associacions (i tenint en compte que som els «protagonistes», els receptors, els destinataris de totes les propostes) estem en condicions d'opinar, de valorar i som interlocutors imprescindibles i totalment representatius*"[1].

1.1. La vellesa, avui.

La opinió d'aquest membre de la Coordinadora és del tot il·lustratiu i extrapolable a molts d'altres aspectes que fan referència a la gent gran. Si ens fixem en les diverses disciplines que, tradicionalment, han dedicat els seus esforços a l'estudi de la vellesa, veurem que totes elles estan relacionades amb el camp de la medicina (gerontologia)[2]. L'interès de les CC.SS. per aquest camp és relativament nou. La psicologia, primer, passant per la sociologia o la mateixa antropologia, després, han mostrat, en els últims decennis, un interès creixent[3]. Així, trobem el treball pioner de Simone de Beauvoir [1970] on l'autora fa una revisió històrica-etnogràfica de la vellesa molt interessant. Val a dir que la quantitat de dades que aporta trenca amb el tòpic de la vellesa en les societats anomenades primitives i històriques. Avui per avui, i donat que és una

[1] Revista Sinofos, 6. Octubre de 1999.
[2] Per a la medicina, la vellesa es concreta en un seguit de transformacions de l'organisme que modifiquen la salut, arribant a incapacitar o limitar les facultats físiques i psíquiques. Evidentment, aquesta definició és relativa. El pas del temps no actua d'igual manera sobre tots els individus. Amb l'aparició de l'especialitat de la gerontología mèdica, l'interès es centra en l'estudi dels desajustaments entre edat cronològica i biològica. En canvi, la geriatria es centrà en el tractament sanitari de les persones envellides..
[3] Les CC.SS. contempla la vellesa com un procés de canvi en les actituds com a resultat de la relació de l'individu amb l'entorn social, econòmic i cultural.

altres. Més endavant tractarem a fons aquests i altres treballs que ens obra clàssica, hem d'assenyalar que continua vigent. Altres interessants estudis són els Mª Teresa Bazo [1991] o els de Lawrence Cohen [1994], entre permetran un aprofundiment en el tema de la vellesa. Abans, però, farem unes petites aportacions a la vellesa en general. Aquesta marginació social del que és objecte la vellesa no ha estat sempre així. Històricament, en les societats clàssiques sovint s'optava per la gerontocràcia com a sistema de govern. Els coneixements dels més grans eren altament valorats i l'experiència que aportava el temps i l'edat eren emprat en en la política (aquest tret encara és manté en algunes cultures com la gitana, la japonesa, etc.). En el món romà trobem el que podríem anomenar «la primera sociologia de les edats». És en aquest període quan trobem la primera divisió social per raons d'edat: l'ésser humà passava per diverses fases cronològiques i cada moment tenia unes característiques de referència (des la «infantia» a la «senectus» passant per la «pueritia», la «inventus» i la «virilitas»). Amb el moviment romàntic del segle XIX, comença a preconitzar-se un estat de contínua joventut (fins aleshores, la joventut era considerant com un moment de trànsit per arribar a la maduresa). Aquest desig arriba fins els nostres dies, amb la proliferació dels moviments juvenils i una veneració per tot allò que hi fa referència.

Aquest desig de «l'eterna joventut» ha arribat, també, fins la nostra gent gran des d'òptiques ben tan diferenciades que apareixen com una situació de dicotomia: la societat contemporània, per una banda, fomenta una vida plena d'energia i activitat i la recerca mèdica allunya, cada vegada més, la gent gran d'una mort primerenca. Per l'altra, aquest mateix culte a la joventut margina tot allò que es relaciona amb la tercera edat. La paradoxa és evident: en la mateixa mesura que augmenten les possibilitats que els vells no es sentin tan grans, augmenten també les condicions per una major marginació de la vellesa.

Partint, doncs, de la hipòtesis que la gent gran pateix una marginació des d'una societat que valora allò que és productiu i deixa de banda tot allò, persones incloses, que ha "deixat de ser útil", ens trobem, quan parlem de les

dones grans, enfront una doble marginació: pel fet de ser vell i pel fet de ser dona.

Com veurem més endavant de manera més extensa, la gent gran ha sortit del circuit laboral[4], fet que, per a molts, s'associa a una pèrdua de les capacitats físiques i intel·lectuals. Res més lluny de la realitat. Els avis d'avui no són comparables als d'ahir. L'augment de l'esperança de vida, resultat d'una millora en les condicions de vida, ha fet que la situació de la gent gran hagi canviat considerablement. Només cal donar un cop d'ull al nostre voltant per veure la nova realitat.

Un fet que no ha variat al llarg dels temps ha esta l'ajut que la gent gran proporciona a fills i néts. La sortida massiva de la dona al món del treball ha produït canvis en alguns dels patrons que han repercutit, directament, sobre els fills i, de rebot, sobre els avis d'aquests nens. El nombre de mares que es dediquen a la cura dels fills i de la llar de manera exclusiva ha descendit notablement però ha comportat u augmentat en la dedicació dels avis. Quan assenyalem aquest fet, no volem dir que els avis d'abans no tinguessin cura de fills i néts. Ben cert és que els avis sempre han tingut un paper important dintre la família. El que ha variat és el grau de consagració que molts dediquen a la seva parentela (l'avi ha deixat de ser un narrador de contes per convertir-se en «pare» temporal.

Que la dona, i l'home amb ella, han entrat, amb més o menys bon peu, en el camí per la igualtat no vol dir que tots els problemes hagin desaparegut. Els pares passen molt temps fora de casa, treballant. Ambdos, i sobretot la dona, es veuen obligats a seguir una contínua lluita en el mercat laboral. El temps dedicat al lleure és poc, tot i que, alguns experts assenyalen que és de millor qualitat. El fet de no gaudir de temps, a més de les dificultats de tot tipus (falta de guarderies públiques, encariment de l'escolaritat que comporta una dinar a l'escola, fer activitats extra-escolars o el mateix material didàctic) fa que

[4] Recordem que el fet de considerar a un individu com a «gran» està relacionat amb el món del treball. La jubilació és sinònim de "vell".

la solució estigui estretament lligada a l'ajut que poden donar els avis. important despesa familiar en aspectes tan diversos com el fet de quedar-se a El paper de suport dels grans té altres vessants. La realitat econòmica, marcada en molts casos per la precarietat laboral, obliga als més joves a retardar l'edat d'emancipació dels pares[5] o a demanar ajut -del tipus que sigui- als pares per tal de poder arribar a marxar de casa o per formar un nou nucli familiar i, en alguns casos, a buscar una llar propera a la dels pares per facilitar l'ajut en el moment de l'arribada dels fills, etc. Tots aquests aspectes, que sovint passen del tot desapercebuts per tractar-se d'un intercanvi que es realitzen en el món privat, a l'empara de les relacions familiars, surten a la llum quan es realitzen investigacions en profunditat[6].

Així doncs, hem d'assenyalar el paper decisiu dels grans en la reproducció familiar, però, sobretot, volem destacar el paper de la dona en aquesta consecució.

Com veurem en els propers capítols, el rol de la dona va unit a la llar que, alhora, va unit al fet de la maternitat. El fet que la feina que realitza la dona en el nucli domèstic estigui desvalorització socialment (és un treball no remunerat) es tradueix en invisibilitat. Aquest fet està canviant, però encara hi ha un gran predomini d'aquesta visió.

Si unim la ínfima valoració social de totes aquelles tasques que la dona realitza al nucli domèstic al moment de la vellesa, ens trobem davant una doble marginació; la de la desvalorització que implica el gènere i el que comporta el fet d'estar en un moment determinat de la vida . Val a dir que, en aquesta etapa de la vida, l'home passa a realitzar de tasques tipificades socialment com a femenines[7].

---

[5] Recomanem el llibre d'Inés Alberdi: La nueva familia española, on fa un retrat dels canvis de la família en la societat española a finals del segle XX.

[6] Les recerques que duen a terme els diversos membres del Grup d'Estudis sobre Família i Parentiu de la Universitat de Barcelona, del que formo part, així ho demostren. Hi ha dos treballs en preparació que tractaran, entre d'altres, el tema de l'intercanvi de bens i serveis entre pares i fills (*La familia en Catalunya: continuidades y cambios* y *Nuevas familias y relaciones de Parentesco*).

[7] En aquest treball no s'han entrevistat homes. Aquest aspecte es deixarà per una propera etapa del treball, tot i que, en les entrevistes, aquest aspecte ha estat ressaltat per les dones.

1.2. Marc teòric de la recerca

Com hem ja assenyalat en la Presentació, hi ha tres capítols teòrics que fan referència als conceptes claus d'aquesta recerca: dona, família i vellesa. En cada capítol tractarem de manera més extensa les diverses aportacions que els diferents autors fan sobre cada tema. Aquí, però, farem una breu menció d'altres conceptes que, si bé no es tracten directament, si que són necessaris per comprendre millor tot el que aquí es presenta. Assenyalarem, també, estudis d'altres disciplines, més enllà de l'antropologia i la sociologia, que ens han ajudat amb les seves aportacions.

Al parlar del paper de la dona gran en la família és necessari assenyalar que, a més de l'activitat de mediadora entre els membres del seu grup familiar, la dona realitza un seguit de tasques que, tot i no ser tipificades com a treball, la realitat demostra que han d'ésser conceptualitzades com a tal. Per aquesta raó, són necessàries les aportacions que, des de la sociologia i, sobretot, des de la disciplina antropològica, ens arriben sobre l'economia i el treball. En aquest partat trobem els estudis de Dolors Comas [1995] i Ubaldo Martínez [1995], importants per comprendre les raons per les que el treball que la dona realitza a la llar, així com tots aquells serveis als membres que componen el seu nucli domèstic, no rep cap mena de valoració social i passant, generalment, desapercebut. Des de la geografia, cal mencionar el treball d'Esther Boserup i les seves reflexions sobre l'aportació econòmica[8] de la dona en el desenvolupament mundial [1970]. Erikson [1977], des de la psicologia, presenta les idees sobre identitat individual, aspecte que no tractarem a fons però que és present a totes les entrevistes que s'han mantingut.

[8] Aportacions que, en molt casos, pertanyen a l'economia submergida (feina que es realitzen a l'interior de la llar neteja, cura de malalts, nens o ancians, manufactures, etc.,) o que no són conceptuades com a tal pel fet de no ser tractades com a activitat formals (tasques a la pròpia llar, cura de familiars...).

Finalment, des de el camp de la família cal remarcar els treballs de Gullestad i Segalen [1995] *La famille en Europe* on els diversos articles ens apropen a la coresidència i la transmissió patrimonial, aspecte que no tracten profundament en aquest treball però que apareix repetidament en les converses enregistrades.

Per presentar les estratègies emprades per les famílies per tal de crear xarxes de solidaritat, assenyalarem els treballs d'Agnès Pitrou [1978] on introdueix la idea la variable de la solidaritat de l'Estat enfront de la solidaritat en la família (privada) i de Janet Finch [1989] que parla de les obligacions familiar (suport a la parentela). Treballs que segueixen aquesta línia a casa nostra són els de Xavier Roigé [1996-1997] i Garrido on es vinculen les estratègies familiars al matrimoni o a l'accés a l'habitatge [1997].

1.3. Metodologia i tècniques de treball

La realització d'aquest treball s'ha dut a terme en diverses fases. Com es senyalava al presentar el projecte, era necessari treballar des d'una doble perspectiva: mitjançant l'estudi quantitatiu i a través de l'anàlisi qualitatiu. Mitjançant l'enfocament quantitatiu hem pogut copsar la diversitat de tipologies amb les que podem treballar. Aquest treball es recolza en les dades estadístiques que ens ofereix l'anuari estadístic de l'Hospitalet, dades que ens permeten d'observar els canvis i les transformacions que tenen lloc entre els individus, entre les famílies. Cal però, assenyalar que aquestes dades són parcials i només ens ofereixen una part de la informació. La recerca qualitativa, per a nosaltres, és la més interessant. Sense aquesta, les dades quantitatives no ens permetrien dotar aquest treball de l'originalitat buscada. La informació que ens aporten els subjectes és bàsica en aquest treball.

Mitjançant el treball de camp, eina bàsica dels antropòlegs, totes les dades que puguin aportar les estadístiques (censos, padrons, etc.,) no permeten copsar els petits matisos que enriqueixen aquesta recerca. Cal doncs, buscar informats (cinc dones en aquest cas) amb les que hem mantingut una llarga una entrevista amb cada una d'elles. L'entrevista en profunditat, de caire obert, ens ha permès fugir de la fredor de les xifres i cabussar-nos en aspectes més concrets, en detalls quotidians que no es reflexen en l'estadística. L' entrevista ha estat dirigida però estava dotada de la suficient flexibilitat per permetre un major enriquiment de les respostes.

L' anàlisi profund de l'Anuari Estadístic, així com les entrevistes, ens permeté ren de conèixer el nombre de gent gran que viu a l'Hospitalet i les entrevistes ens insinuaren l'idiosincràsia que envolta algunes dones grans d'aquesta ciutat.

A més d'aquest treball d'anàlisi de dades i de la recerca de camp, ha estat necessari complementar-ho tot amb d'altres metodologies així com de diferents enfocaments teòrics per poder interpretar el recorregut vital del individus entrevistats. Una perspectiva multidisciplinar combinat amb el treball empíric ens ha permès de copsar la complexa realitat que envoltar aquest grup.

Finalment hem d'assenyalar l'important paper de la bibliografia en aquesta recerca. Al final del treball podem trobar una relació de totes les obres consultades: algunes han estat utilitzades com a referència doncs la temàtica era general; altres, els treballs de caire específic, han estat analitzats en profunditat doncs són bàsics en els diversos camps d'estudi.

2. DONA I TREBALL

«Sería fatal para la causa del trabajo social colocar los sexos en competencia y poner en peligro aquellas relaciones que hacen de la mujer reina de la casa. Mantenedla en la esfera que Dios dispuso y que ella llenase con la ayuda de los varones.»

William Sylvis

Ha passat més d'un segle des de que aquest polític laborista americà pronunciés aquestes paraules davant el Congrés americà i, les coses han canviat molt. Queda demostrat que la figura divina no juga cap paper alhora de disposar quin és el paper d'homes i dones en la societat actual. La dona ha sortit del nucli domèstic per entrar en el món del treball i la competència laboral entre els sexes és més producte del dèficit de feina que una qüestió que faci perillar el bon funcionament de la reproducció social.

Tot i els avenços, que són molts i gens menyspreables, el paper de la dona en el treball encara té que superar esculls profundament arrelats en els diferents substrats culturals.

Aquest capítol gira al voltant de la naturalesa i l'abast del treball de les dones. El treball és un tret que defineix la totalitat de les societats. Mitjançant la definició i el control del treball observarem quina és la organització social i podrem arribar a copsar, amb major o menor fidelitat, quina és la posició i el grau de poder d'aquells que el realitzen.

La divisió del treball[9] és una de les variables a través del que podem analitzar el gènere i les seves relacions així com també els canvis socials que hi giren al voltant. Abans de tractar el tema del treball, creiem necessari deturar-nos en el concepte de «gènere». Reflexionarem de manera breu, ja que el debat teòric és molt ampli, sobre l'origen de les diferències associades al gènere, i que concretitzaran en el treball i la seva divisió, i veurem si aquestes són reals o, pel contrari, tenen a veure amb la cultura en que s'insereix el terme. Per entendre la divisió treball i la desvaloració de les tasques que realitzen les dones, ens cal saber, primer, quin és el seu origen.

2.1. La construcció del gènere

Que homes i dones són físicament diferents és evident. El que ja no és tan obvi és que els comportaments i actituds d'aquells que anomenem homes i dones siguin característics del seu sexe. Ser home o ser dona està més lligat al que cada cultura entén com a tal que a realitats palpables. Així, un home té la mateixa capacitat per tenir cura dels seus fills que una dona i una fèmina pot, sense grans mal de caps, conduir un autobús. L'assignació de tasques a unes i altres no es fa basant-se en raons de qualificació i dotació sinó en allò que hom entén que li és innat. Fins la dècada dels trenta, es pensava que les diferencies de comportament i d'activitats entre homes i dones eren resultat de la diferència biològica entre unes i altres. Quan Mead publicà *Sexo y Temperamento*,i gràcies a la comparació etnogràfica[10], trencà amb la idea que

[9] La divisió sexual del treball és un tret comú en totes les societats, adoptant formes diferents en cada una d'elles. Aquesta divisió és un fet clau alhora de parlar de jerarquització de tasques però ho és més quan la jerarquització diferencia entre homes i dones. A través del treball s'integren les diferents formes de desigualtat social i mitjançant el seu estudi podrem entendre el gènere i tot un seguit de divisions socials.

[10] Mead comparà les activitats que realitzaven homes i dones en diverses societats i comprovà que en cada una d'elles, homes i dones no portaven a terme les mateixes tasques.

correlacionava les diferències anatòmiques dels individus amb els rols i tasques que desenvolupaven. Mead introduí la variant de la cultura -educació- com a responsable del comportament humà. Com assenyala BUTLER [1988: 131], el gènere no s'escull sinó que ens ve determinat des del moment del naixement. Actualment, però, això està canviant però determinades concepcions estan, encara, en permanència. Veiem ara en quin moment les coses van agafar un gir diferent.

El terme «gènere» és una noció relativament nova dintre de les CC.SS. però que, en els últims temps, ha anat guanyant importància com a concepte analític. Aquesta noció és emprada per primera vegada allà a les dècades del seixanta i setanta per les feministes americanes com una categoria per analitzar la societat i la cultura, per comprendre quines són les causes de la desigualtat entre homes i dones i de quina manera venen representades[11]. El concepte, però, no es consolidarà fins els vuitanta. El trobarem subjacent molt abans, però, sota les paraules de Beauvoir [1979] quan deia que no es naixia dona sinó que s'arribava a ser-ho. Sovint, però, s'ha caigut en l'error d'identificar gènere com a sinònim de dona [Castellanos, 1994:23], a voltes per evitar mals majors en aquells sectors crítics amb els estudis que fan referència a la importància de les activitats femenines.

No tenim cap interès en entrar en les polèmiques que s'han generat al voltant del gènere en les diferents disciplines, sobretot en la mateixa Antropologia. Val a dir que el concepte[12] ens és vàlid per a donar nom a diversos comportaments socials i arribar a demostrar que existeix una

[11] La lluita feminista és doble: per una banda hi ha l'interès d'esbrinar quin és l'origen de les desigualtats i, per l'altra, la reivindicació del paper de la dona en la societat ja que, fins aquell moment, tots els treballs són marcadament androcèntrics. Fins aquell moment les activitats femenines eren invisibles, sense importància econòmica perquè no tenien valor/reconeixement social, bàsicament perquè era difícil establir el que podia ser considerat treball.

[12] El concepte de gènere es pot considerar un híbrid resultat dels "*women's studies*", el feminisme radical i les teories postmodernistes que recullen l'interès per la comparació per evitar de caure en la consideració de trets absoluts de la realitat.

diferència social real entre els sexes -sense menysprear en cap moment els canvis ocorreguts en la nostra societat a favor de la igualtat-[13]. Creiem que el concepte ens permet transcendir el pensament masculí, únic fins aquell moment, i atalaiar més enllà de les seves fronteres. El concepte de gènere farà referència, doncs, als rols -d'origen cultural- que s'associen a homes i les dones i que es diferenciarà del de sexe[14] -que farà referència a les diferències biològiques

Des de l'antropologia, la pionera en els estudis de gènere fou Margaret Mead, a la dècada dels seixanta, demostrant que les diferències físiques de caire sexual entre homes i dones no eren la resposta a la pregunta sobre la diferenciació en la realització de tasques per part d'unes i altres. Després d'observar diversos grups i fer-ne la comparació, assenyalà que "*Cada una de estas tribus tiene, como toda sociedad humana, el elemento de la diferencia sexual para usarlo como tema en el argumento de la vida social, y cada uno de estos pueblos ha desarrollado este tema diferencialmente*" [MEAD, 1984:11].

Mead assenyala que la divisió del treball és un tret universal, tot i que la realització de tasques per part d'homes i dones variarà en cada grup humà. Tot i que no fa diferències entre els conceptes de gènere i sexe, si que ens interessa senyalar la seva important aportació: la diferenciació que fa entre allò que és biològic i el que és social. Ella serà la primera a parlar de la importància dels components socials alhora de determinar les característiques atribuïdes a cada un dels sexes.

[13] Igualtat en la diferència.
[14] Treballs interessants en el camp de l'antropologia sobre els sistemes de gènere són els Thurén [1992] i Moore [1991].

Per a Mead tot el pes de la diferenciació de tasques entre homes i dones recau sobre la cultura que serà la que determini els rols de cada un: "*(...) otra regularidad en las relaciones entre hombres y mujeres ha sido que, sean cuales sean las condiciones de la cultura, sin importar como varía -(...)- a los hombres se les ha asignado, culturalmente, tareas que implican el poseer fuerza superior, objetos más grandes, distancias más amplias y velocidades mayores*" [MEAD, 1975:80] i, afegeix, "*(...) una de las asociaciones históricas entre el sexo y el mundo natural ha sido la tendencia a asociar a las mujeres con la recolección y el cultivo de alimentos vegetales, mientras que los hombres están asociados al pastoreo*" [82].

Si per a Mead el caràcter explicatiu que diferencia homes i dones radica en la cultura i de les elaboracions que d'aquesta se'n fa, Ortner [1979:119], pionera en l'estudi de l'origen de les diferències de gènere, sosté que el que diferència els rols entre amb dos sexes es troba en el fet de la maternitat[15], que situarà la dona prop de la natura -el cos de la dona donarà vida "*de manera natural*" un altre cos, mentre que l'home crearà objectes artificials- i, de resultes, la confinarà dintre de la llar -espai domèstic- amb l'obligació de tenir cura dels fills petits[16].

Un altre aspecte afegit per Rosaldo ens introdueix en una nova dicotomia a la ja aportada per Ortner: la diferenciació d'espais. Així, segons Rosaldo, el binomi públic/privat és present en totes les cultures, sempre subjecte als patrons culturals de cada grup. Ambdues autores parteixen de la idea que la maternitat i el rol de mare discriminen la dona, però aquesta última afegeix que la divisió d'espais entre públic i privat fa que els rols que adoptin un i altre sexe siguin diferents: "*(...) pienso que la oposición entre orientación pública y doméstica (...) es una estructura necesaria para examinar los roles*

[15] Simon de Beauvoir ja fa referència a aquest aspecte determinant de la maternitat alhora d'elaborar les diferències de gènere tot i que ho fa de manera més general.

[16] Els nens petits no es consideraran individus de ple dret, sinó que s'identificaran amb una altre ésser (en aquest cas, la seva mare o dona més propera).

masculinos y femeninos de una sociedad" ja que "*el hecho que en la mayoría de las sociedades tradicionales, las mujeres pasan una buena parte de la vida de adultos pariendo y cuidando hijos, lleva a una diferenciación de los terrenos de la actividad que se concreta en doméstica y pública (...)*" i "*(...) las mujeres llegan a verse absorvidas predominantemente por las actividades domésticas a causa de su rol de madres*" [1979:159-161].

Les dues autores han rebut moltes crítiques per part de les diverses disciplines i posicions intelectuals que es dediquen als estudis de gènere, la mateixa Rosaldo es fa enrera de les seves propostes. Tot i això -i sense entrar en polèmiques teòriques més profundes sobre la veracitat de totes les hipòtesis- em sembla interessant de conservar les diferents aportacions presentades perquè, creiem, ajuden a entendre el marc teòric en que es desenvolupa aquest treball. Creiem, hi respectant les opinions de tots aquells que treballen en els Women Studies, que l'origen de la divisió sexual i, per tant, de la discriminació no es pot atribuir a una sola raó. Cal tenir-les en compte totes, cada una aporta una dada nova que ens facilitarà l'investigació.

Joan Scott defensa la validesa del terme assenyalant que el gènere es un element constitutiu de les relacions socials basat en les diferències percebudes entre els sexes, un modus primari de significar les relacions de poder [1990:24]. Lerner va més enllà i assenyala que el gènere amaga totes aquelles actituds que cada cultura atribueix a un o altre sexe. Recolzant-se en aquesta teoria i en els diversos estudis antropològics sobre el tema, Rivera assenyala que aquest es transmetrà mitjançant el parentiu.

El fet de presentar la dona associada a un context domèstic, sovint molt restringit, fa que, alhora, s'identifiquin amb un esglaó socio-cultural inferior; l'àmbit domèstic o privat el trobarem, sempre, per sota de l'àmbit públic. D'aquesta manera, si relacionem la funció reproductiva de la dona amb la

funció de reproducció social de la família, com assenyalava Levi-Strauss [1985]. D'aquí, podem arribar a plantejar-nos que la família, en si mateixa, representa un tipus d'ocupació inferior -tot i la defensa aferrissada que, des de tots els sectors, es fa, i sempre s'ha fet, d'aquesta institució-.

És curiós que la historiadora Milagros Rivera remarqui el paper decisiu del parentiu alhora de transferir el gènere i que des de l'Antropologia Levi-Strauss assenyali el caràcter de reproductor social de la família. Intuïm, doncs -i més endavant tractarem el tema-, que el paper de la família es important alhora d'atribuir a cada uns dels seus membres el rol que haurà de desenvolupar-hi.

2.2. El treball de les dones

> *"Tots els espanyols tenen el deure de treballar i el dret a treballar, a escollir lliurament l'ofici o professió, a la promocionar-se a través del treball i a una remuneració suficient per a satisfer les seves necessitats i les de la seva família, sense que en cap cas es pugui fer discriminació per raó de sexe".*
>
> **Article 35.1 de la Constitució Espanyola**

Ja hem vist el paper destacat que té el treball alhora de parlar dels atributs allevats al gènere i com el treball de les dones esdevé en quelcom poc valorat socialment. En el moment actual, és necessari diferenciar entre els diversos treballs femenins. Totes les tasques realitzades per les dons són considerades treball?. O potser només reben el reconeixement social aquelles que reben una remuneració?. Existeix el treball més enllà del àmbit laboral?. Una mestressa de casa és una treballadora?. Totes aquestes preguntes i moltes d'altres sorgeixen en el moment que hom consulta les estadístiques i observa que un tant per cent molt alt de dones no hi apareix, quan es demana

una definició clara de què vol dir «treball domèstic» o quan ens n'adonem que no existeixen treballs que facin referència al volum econòmic que gira al voltant del que s' anomena «treball informal». El fet que només s'esmenti de passada en algun estudi, no vol dir que no existeixi sinó que es mou en el camp de la invisibilitat. En aquest apartat donarem llum a totes aquestes activitats.

El treball es troba imbricat en los nostres vides; avui ens és difícil discernir entre el que es considerat treball i el que no. I aquesta diferenciació és fa més difícil en el cas de les dones degut a la multitud de tasques que aquestes realitzen. Avui, en un moment en que la dona ha accedit, de manera més o menys generalitzada, al mercat laboral, podem afirmar que el treball -entenen tota feina remunerada- que elles realitzen no passa desapercebut. No podem dir el mateix, en canvi, d'aquell treball que és realitza en l'àmbit de la privacitat, a l'interior de la llar[17].

En el capítol anterior em vist que la divisió per gèneres del treball és un tret comú a totes les societats. Aquest fet, en si mateix, no comporta, des del nostre punt de vista, cap problema. Cada individu, per les pròpies característiques personals, és posseïdor d'unes capacitats determinades; el fet que pertanyi a un sexe o altre no el determinarà alhora de dur a terme unes o altres tasques, el que el farà adient per desenvolupar-les seran les seves capacitats individuals. El problema radica en el fet que, avui per avui, la divisió del treball no és fa segons les capacitats individuals de cadascun sinó, com ja em vist anteriorment, a partir de trets «*sui generis*» que cada cultura atribueix a un o altre sexe.

Sent molt generosos, podríem acceptar, de més o menys bon grat, el fet que les tasques assignades a un o altre sexe fossin diferenciades culturalment.

La realitat, però, ens demostra que la diferenciació per sexes del treball

[17] Quan parlem de treball a la llar, ens referim al treball domèstic que es realitza després de la jornada laboral duta a terme fora de la llar. Excloem totes aquelles feines que es realitzen en l'àmbit domèstic i que, tot i tenir un grau important d'invisibilitat, són remunerades -servei domèstic, economia submergida-.

esdevé discriminació en el moment que unes activitats -les realitzades pels homes- gaudeixen de reconeixement social i les altres, no -les de les dones-. I, com hem assenyalat en un paràgraf anterior, a més de no percebre cap tipus de valoració social, esdevenen invisibles.

En aquest capítol no ens detindrem en quina ha estat l'evolució històrica del treball femení -sobre aquest aspecte, ens remetem a un interessant article de Yeandle [1998]- sinó que ens centrarem en el moment actual.

2.1. 1. Definició i límits del treball

El treball és una activitat bàsica que impregna i, sovint, determina tots els aspectes de la nostra vida. Aquesta inabastabilitat de la definició fa que, avui, sigui la llei qui determini el que pot ésser considerat treball i el que no.

Hem d'assenyalar però que les primeres lleis de protecció del treball, que apareixen a Europa i els EE.UU., van dirigides a nens i dones ja que s'acceptava que ambdós col·lectius estaven formats per éssers dèbils i inferiors fet que impedia una relació contractual d'igual a igual. L'Estat, mitjançant les lleis, s'aixecarà en protector dels "desvalguts". Aquestes lleis amb pretensions proteccionistes només serviran per relegar, en més gran mesura, si cal, la dona a l'espai domèstic ja que l'exclou del món laboral i fomenta el manteniment d'estructures patriarcals tant en el treball com en la família.

Aquestes lleis proteccionistes s'ampliaran, més tard, a la resta de treballadors. A Espanya, al 1890, el ministre Dato promulga diverses lleis que protegeixen l'obrer: s'entén com a obrer aquella persona que executa habitualment un treball per compte aliè fora del seu domicili.

Cal remarcar la triple exclusió que enclouen aquestes lleis de protecció contra els accidents laborals dels treballadors: a). el requisit de treballar "habitualment"; b). la necessitat, com ja hem assenyalat, de realitzar un treball manual o vinculat a la manufactura-; c). el fet de descartar com a treballadors a tots aquells individus que no sortien a treballar fora de la llar. La llei, doncs, eximia la gran majoria del món del treball.

Així, trobem amb un gran col·lectiu que no surt a treballar fora de la llar al món i que, si ho fa, realitza la seva feina lluny d' activitats manual i de tipus fabril. Dintre aquest conjunt "d'eximits" hi trobem el sector format per les dones. Podem deduir, doncs, que moltes dones patien una doble exclosió: no ser considerades treballadores si no realitzaven feines manuals i de manera habitual; no ser considerades com a treballadores pel fet de no sortir de casa per realitzar-les. El treball domèstic, doncs, queda exclòs del que és considera, pròpiament, treball, encara que aquest es dugui a terme fora de la pròpia llar i sigui manual com ho és la realització de tasques domèstiques.

També hauríem d'assenyalar un detall important alhora de concebre el treball com a tal: el fet que sigui necessari realitzar-lo per compte aliena, cal, doncs, treballar per a un segon. Com assenyala Martínez [1995:17], seria interessant d'aportar una nova variable a la definició: el de l'«extra-domicili». Segons aquest autor el fet que aquest element no es mencioni en la llei, ni en obres posteriors d'anàlisi d'altres autors[18], "*se debe sin duda a que los comentaristas piensan que es algo tan obvio y evidente que no necesita comentario*" [18]. Descartant el treball domiciliari no s'exclou només les dones, sinó totes aquelles labors realitzades a la llar per qualsevol membre de la família.

[18] Montoya [1992:77], en referència a la llei de Dato de 1900, només subratlla la variable de la manualitat i per compte aliè del treball.

2.1.2. Dona i treball domèstic

Avui, però, les coses han canviat tant pels homes com per les dones. Superats els dilemes del XIX sobre les capacitats laborals de les dones, ara el debat es centra, més enllà de la igualtat i la desigualtat en l'espai públic, en el nucli privat. La dona ha accedit al món del treball, lleis proteccionistes fomenten la inserció laboral femenina -discriminació positiva, permisos per maternitat, etc.-, tot i que encara queda un gran camí per recórrer.

Tant sols una aspecte del treball segueix en les antípodes: el treball domèstic. Per què aquest treball és considera fora del mercat i que forma part l'àmbit de la vida material?. Abans de respondre a aquests interrogants cal que tinguem en compte dos trets que caracteritzen aquest tipus de treball. En primer lloc s'ha de recalcar l'ambigüitat del mateix concepte. Sota l'epígraf de "treball domèstic" s'inclouen un seguit molt variat d'activitats. Si ens parem a reflexionar, veurem que totes són de signe divers i van lligades a una varietat important d'aspectes de la vida d'una família. Podríem designar aquestes tasques de rutinàries, sense qualificació especial per realitzar-les, repetitives i necessitades d'esforç físic. Val a dir que, moltes vegades, algunes d'aquestes ocupacions ni tan sols se'ls confereix el grau de treball: què menjar, trucar al lampista, etc.

En segon lloc, la visió que es té del treball domèstic és d'una activitat que les dones realitzen de manera natural. Ja hem assenyalat que aquestes tasques s'interpreten com una expressió d'amor i, sovint, es pensa que l'incompliment d'aquestes suposa falta d'amor i la dona no es rebel·la enfront aquesta situació. Hem d'assenyalar, però, que alguns estudis suggereixen que són les mateixes dones les que escullen voluntàriament feines a temps parcial per dedicar-se a la cura i atenció de la família [HAKIM, 1995].

La realitat és que, tot i que no sigui considerat com a tal, el treball domèstic s'ha de considerar treball. Segons la Organització Mundial del Treball "*son activas el conjunto de personas que suministran mano de obra disponible para producción de bienes y servicios*". Aquesta definició, com totes les altres que hem assenyalat, té un caràcter ambigu, però, tot i això, podem afirmar que el paper de mestressa de casa -encara que sigui a temps parcial- té l'etiqueta de treball ja que té un valor econòmic real tot i que quedi amagat. Encara que aquest no és reconegui com a tal, la mateixa societat genera mecanismes que impulsen les mateixes dones a assumir-lo.

El treball realitzat per les dones està considerat com a bens de serveis en el nucli familiar. És una forma de producció com qualsevol altra tot i que aquest ni s'intercanvia ni és susceptible de venda. A més, la gratuïtat d'aquesta feina complica la situació, ja que la dona no rep res a canvi del seu esforç. La falta d'un salari com a significant del treball treu valor a les activitats vinculades a la llar, no es concep com un treball.

Quan es pensa en la maternitat, hom assenyala aspectes com l'embaràs, la criança, etc. i oblida aspectes més complexos de la reproducció[19] i que són imprescindibles per tal de construir individus. Hi ha una reproducció física, certament, però també n'hi ha un psíquica i ambdues es realitzen des de la llar i, en la seva majoria, la duen a terme les dones. A més, no només cal la reproducció general sinó també la d'individu com a tal que necessita dels altres per tirar endavant. Com assenyala Subirats [1998:147] "*es en el espacio doméstico donde «se nos quiere», pase lo que pase, y gracias a ello conseguimos tener la autoestima y la energía psíquica para mantener unas relaciones mucho más duras fuera de este espacio, donde no se nos quiee sino que se nos valora en función de nuestros logros*".

[19] Entenem treball productiu com aquell model legitimat de treball assalariat o des de el que s'obtenen recursos econòmics.

Així, doncs, el treball de reproducció té a veure amb ocupar-se d'un ventall molt ampli de necessitats, molt més enllà de rentar i planxar, tasques, en el conjunt, visibles.

2.3. Dona i satisfacció laboral

"Menjaràs el pa amb la suor del teu rostre."

Gènesis 3:19

En els nostres dies, un factor important de valoració social de l'individu és el treball, a més d'un element essencial alhora de construir la seva identitat. A través del treball, que es realitza en contextos molt diferents, s'expressaran un seguit de relacions socials essencials. Aquest fet es tradueix en l'interès, força recent, que les diverses CC.SS han mostrat per tot allò que gira al voltant del món del treball.

En la societat occidental observaren dues posicions clarament contraposades i totes d'origen cristià: per una banda, i des de la branca catòlica, s'observa el treball com una mena de càstig per a expiar els pecats comesos per l'home en el paradís amb el cristianisme hi trobarem totes aquelles ideologies de resposta més o menys recents com ara el marxisme que contempla el treball des d'una doble vessant: com una forma d'alienació de l'individu; com a únic mitjà per abastar la societat socialista; per l'altre, des de la tradició protestant, com un mecanisme per viure amb satisfacció la vida cristiana. De fet, però, ambdues tradicions assumeixen trets d'una de l'altra.

Amb aquesta breu explicació sobre l'origen de la concepció del treball en la nostra societat, el que volem assenyalar és que el treball està carregat

d'un munt de connotacions culturals que determinaran, en gran mesura, la seva percepció i el comportament per part de l'individu. El treball, doncs, serà insatisfactori com a resultat d'aquell càstig diví, però, alhora, serà l'única arma que te l'home per rescabalar-se.

D'aquesta dicotomia entre satisfacció-insatisfacció del treball n'han resultat, sobretot a partir de l'última Guerra Mundial, nombrosos estudis en els diferents camps de les CC.SS. que fan referència a la satisfacció laboral. Una de les mancances dels diversos treballs es troba en el fet d'obviar l'ideologia del treballador -això és, el marc on s'insereix- i donar més importància a altres variables. El paper de l'Antropologia juga un paper important perquè aporta la contextualització que faltava. És evident que la satisfacció, com a vivència del tot subjectiva, va lligada a les pròpies expectatives i necessitats, així com a l'àmbit en que un es desenvolupa.

Avui, en una societat de consum es fomenta aquesta necessitat de satisfacció -«cultura de la satisfacció[20]»-, i deixa de banda, encara que persisteix en l'inconscient social, totes aquelles «teories» cristianes.

El fet de declarar-se insatisfet és com reconèixer el propi fracàs i, com assenyala Roca [1996:23], "*(...) a uno sólo le resta a menudo convencer a los demás y autoconcencerse de estar viviendo satisfactoriamenteuna realidad que tal vez no lo es pero que no puedeasumir ni reconocer com tal (...)*". L'antropologia presta atenció a aquests factors que envolten el treball per entendre'l millor, així com per entendre les diferents actituds dels individus enfront aquest.

Hi ha moltes preguntes a fer davant el tema de la satisfacció laboral i per això ens remetem al text de Jordi Roca. La pregunta que ens fem aquí és senzilla de formular i difícil de constestar: si allarguem l'esfera laboral a la domèstica, estem continuamet treballant?. Aquest apartar només pretenia fer-ne una petita incidència ja que, en les entrevistes, aquest aspecte quedarà reflexat.

[20] Galbraith assenyala que la societat busca en el treball recursos per a l'autosatisfacció.

2.4. Dona i identitat

Quan Erikson dona una definició d'identitat ho fa des d'una doble òptica: des de la imatge que l'individu té de si mateix i la que tenen els altres d'ell. Per Erikson [1977:20] la identitat és "*un proceso ubicado en el núcleo del individuo y, sin embargo, en el núcleo de la cultura comunal*". Per identificar i identificar-nos ens cal situar i situar-nos mitjançant alguna categoría [ROVALETTI, 1992:87-103].

En primer lloc, ens cal tenir present que per poder convertir els desiguals amb diferents és necessari definir-los, caracteritzar-los sobre uns marcadors diferents, siguin reals suposats. Aquesta necessitat d'identificar per poder, alhora, discriminar -entenent el terme com «*separar*»- discórrer paral·lela a la necessitat dels individus i dels grups de posseir una identitat referencial.

Com hem vist en l'apartat que fa referència al gènere i, contràriament a allò que molts, implícitament o explícita, entenen, avui no és només la classe l'únic principi estructurardor a partir del que és generen la resta de divisions, contradiccions i conflictes socials [MORENO, 1991]. No pensem, en cap moment, que el llistat de generadors d'identitat sigui il·limitada, ni que tots siguin equivalents en importància. Creiem correcte assenyalar tres principis fonamentals que actuen sobre l'individu alhora de crear identitat: el gènere, la ètnia i la classe -professional-. Aquests principis són bàsics en el moment de fer diferenciacions entre els individus. No em d'oblidar però que, en moments determinats del cicle vital o situacionals de cada individu, podrem trobar altres

principis -edat, adscripció ideològica o religiosa, grup social, etc.- que actuaran conjuntament amb els citats anteriorment.

La interacció d'aquests principis conformen el que alguns autors han anomenat «*matriu cultural*»[21] o, el que és el mateix, aquell sistema de contradiccions i desajustaments que actuen en cada individu com a base de les seves percepcions i comportaments. En definitiva, com una matriu -motlle- de la seva pròpia identitat.

L'identitat es fonamenta, essencialment, i com assenyalen alguns autors [ESTEVA,1988; PUJADAS: 1993], en la búsqueda de la continuïtat dels grups socials, en forma de confrontació dialèctica constant entre el bagatge socio-cultural-simbòlic identificat per cada grup com a vertader i les circumstàncies globals que donen marc i delimiten la reproducció del propi grup.

Aquesta confrontació dialèctica marca el ritme en la reelaboració constant que el grup social fa de si mateix. I els ènfasi en determinats aspectes del propi bagatge social, cultural i simbòlic del grup s'activaran i es seleccionaran fent que el grup afirmi la seva existència i el seu destí com a col·lectiu. Un dels elements fonamentals en les interaccions individuals com a subjectes pertanyents a diferents grups adscrits és la capacitat dels individus per descodificar símbols a través dels repertoris classificadors estereotipats anomenats «etiquetes socials».

Per a que un individu s'identifiqui a si mateix li és necessari reconèixer-se mitjançant una imatge. Evidentment, segons el moment i la situació, podem arribar a identificar-nos amb diverses imatges. Podem dir, doncs, que l'ésser humà està constituït per una multiplicitat d'identitats. Aquesta imatge però no és immune al pas del temps ni a l'espai [SANMARTÍN, 1993:42], dependrà del context en el que ens trobem.

Deixem aquí el tema de la identitat, el qual retrobarem en les entrevistes.

[21] Aquest és un concepte proper, tot i que no és equivalent, al concepte d'"*habitus*" formulat per Bourdieu [1991:96], que presenta algun problema alhora de ser definit ja que no estableix clarament quins són aquells principis bàsics sobre els que es construeix ni quina és la seva articulació.

3. LA FAMÍLIA I REPRODUCCIÓ SOCIAL

"Una sociedad puramente contractual no puede existir, y es necesario que la família, bajo la forma que sea, contribuye al funcionamiento del sistema social".

Segalen[22]

Donar una definició de família és difícil donat els canvis que s'estan produint en la societat actual. Hi ha una dita que diu que la família son aquells que mengen de la mateixa olla. Aquesta frase popular no ens dona cap significació real del terme però si que ens obre un ventall de possibilitats.

En aquest capítol analitzarem el paper de la família en el món actual així com els canvis que s'hi han produït en les últimes dècades. Veurem com, tot i les transformacions, la família manté el seu paper hegemònic en la societat occidental i com, a través del parentiu, es desenvolupen un seguit d'estratègies, de les quals, sovint, les dones en són les protagonistes, per tal de mantenir això que anomenem «família».

3.1. La família en el moment actual.

El paper protagonista de la institució familiar és innegable. Com assenyala Alberdi [1999:9], la família és la responsable de connectar l'individu amb la societat per tal que aquest es socialitzi, és "*el lugar donde se construye la identidad individual y social de las personas*". En els últims temps, però, la societat ha sofert, de manera gradual, tot un seguit de transformacions que

[22] M. Segalen, 1992: *Antropología histórica de la familia*. Madrid. Taurus. [pp.261]

han afectat molt directament la institució familiar -a l'Estat Espanyol podem dir que aquestes variacions comencen a fer-se presents a la dècada dels setanta-.

Les causes d'aquest canvi són diverses però hem de remarcar el paper primordial de la mateixa evolució de la societat i una alteració en les tendències demogràfiques que es traduiran en un descensos de la natalitat, canvis en la nupcialitat, etc.

L'origen de tots aquestes transformacions és divers però no hem d'oblidar la determinant influència de les reivindicacions feministes. Amb el moviment feminista dels seixanta s'obre el debat sobre quin havia estat, fins aquell moment, el lloc ocupat per homes i dones en la societat.

Breument, assenyalarem que, en el nostre país, el feminisme i la transició política obriran les portes al canvi. Si fins aquell moment l'ordre de la família tradicional era clar -dependència femenina com a forma de protegir i assegurar la descendència- amb l'arribada de la democràcia tot pren un gir diferent. Començarà una revolució que afectarà els valors i les creences de les properes generacions i que tenen a veure amb la vida privada i els principis que regeixen les relacions interpersonals. Segons Alberdi [1999:31] «*el patriarcado, la autoridad del varón, la dependencia de las mujeres, el sometimiento de los jovenes a la autoridad paterna son vituperados por una nueva filosofía de la libertad y la autonomía*»

Si observem les dades demogràfiques actuals i les comparem amb les de la dècada dels cinquanta i del seixanta, veurem clarament que les transformacions són importants i que afecten de manera general tots els països occidental. El descens de la natalitat, un descens de la nupcialitat i un

envelliment important de la població -augment de l'esperança de vida- i un canvi en les formes de convivència fa que en els sectors més conservador es parli d'una crisi de la institució familiar.

Els canvis en les estructures familiars es posen de relleu en les següents situacions: augment en el nombre de llars on resideix una sola persona, retard en l'edat d'emancipació juvenil, augment de parelles cohabitants, retard en l'edat de matrimoni, increment del nombre de ruptures matrimonials -divorci-, augment del nombre de famílies monoparentals i un descens elevats dels índexs de natalitat[23].

Comas assenyala que l'alt grau d'individualisme imperant en el món actual actua sobre la institució familiar provocant una pèrdua del sentiment d'implicació col·lectiva, resultant -de relacions conjugals precàries [1993: 30].

És evident que la família, com a institució central, s'ha vist afectada per tots aquest canvis -no necessàriament de manera negativa- i són els problemes derivats d'aquests els que podem produir algun conflicte (famílies monoparentales de resultes del divorci, per exemple).

Roigé assenyala que la institució familiar està patint transformacions radicals [1996] però que això no és sinònim de desaparició. Fent servir a Einstein i oposant-se a les veus tremendistes que preconitzen de la desaparició de la família, direm que ni es crea ni es destrueix, només es transforma. Creiem que el repte no està en la dramatització del tema, cal acceptar que els canvis en les formes familiars hegemòniques, amb la dissolució de vells valors, i preguntar-nos quina entitat i consistència presenten les noves formes emergents.

[23] Treball molt interessant emmarcat a la ciutat de l'Hospitalet de Llobregat és el de Mascarell. En aquest estudi antropològic hi veurem reflexats tots aquests aspectes. Destaquem el capítol "Transformacions familiars i habitatge a l'Hospitalet de Llobregat".

3.2. Estratègies Familiars.

En l'apartat anterior hem assenyalat breument que, alguns, preconitzen la desaparició de la institució familiar, tesi amb la que l'antropòleg Xavier Roigé està en desacord. Les paraules de Segalen reforcen la posició d'aquest: "*sembla que a tot Europa assistim a l'esborrament de la família nuclear i al renaixement de les famílies extenses, no sobre una base residencial com les definiria Peter Laslett, sinó sobre una base relacional que, a les portes del segle XXI, va reforçant-se*" [1996:10].

El que Roigé i Segalen assenyalen és que la família[24] tal com la coneixem està en procés de canvi però es reafirmen i reforcen -sovint per sobre de la distància- les relacions entre els membres. Gullestad i Segalen [1995] assenyalen que aquesta és una característica a tots els països europeus i, també, en la societat catalana actual.

El problema resideix en el fet que cada vegada més augmenta el nombre de persones que viuen soles, dada que s'interpreta com amb un major aïllament de l'individu respecte als seus lligams familiars [Alberdi: 1995]. A més, no hem d'oblidar la dificultat que representa l'estudi de les «noves» situacions familiars, la dificultat alhora d'emprar els termes (cohabitació, monoparental, etc.)[25].

Anem a centrar-nos, ara, en les estratègies familiars. Durant tot el cicle familiar, les relacions entre les diverses generacions, en general, són continuades. Roigé assenyala que "*uns lligams que es tradueixen en solucions diverses que no són preses autònomament per cada unitat residencial, sinó que afecten les relacions de parentiu més immediates*".

[24] Entenem per família a aquells nuclis que mantenen relacions de parentiu.
[25] Per aquest tema, vegeu el treball del Grups d'Estudis sobre Família i Parentiu

L'institució familiar sovint es recolza en els lligams que deriven de les relacions afectives i en les persones que, socialment, es consideren improductives. Aquí la dona hi juga un paper important. Ella fomenta i sustenta els contactes familiars[26], ella es qui té una cura directa de les persones improductives, etc..

3.2.1. Xarxes familiars, economia de suport i relacions intergeneracionals

L'intercanvi de béns i serveis entre familiars és important. Les prestacions de qualsevol tipus, ja siguin materials o personals, es reforcen mitjançant dels vincles de parentiu i el contacte constant. Són ajuts difícils de quantificar i de precisar però essencials per mantenir la reproducció social i per explicar el paper del parentiu a través de les cadenes familiars. Roigé assenyala que "*si considerem la família no com un espai domèstic, sinó com un dispositiu temporal, llavors podrem veure en les relacions de parentiu i especialment en la filiació un element per explicar les seves transformacions*" [1998:19].

Que avui s'opti per la residència separada, allò de «el casado, casa quiere», no és sinònim de separació econòmica, entenent que les activitats de suport entre els membres no deixen de ser activitats econòmiques, tot i que no es comptabilitzin com a tal perquè pertanyen a l'àmbit de la domesticicitat: "*silenciosos, que escapen a tota observació sistemàtica, que no són l'objecte de cap avaluació precisa, ni en un moment concret ni encara menys al llarg de les diferents etapes de la vida*" [Pitrou, 1992: 47].

[26] Roigé assenyala que les dones declaren una major relació familiar que els homes [1995]

Quan parlàvem del treball fèiem una breu referència a totes aquelles tasques de cura i suport que realitzen les dones. En aquell apartat la incidència la feiem sobre la desvalorització d'aquelles activitats ja que no es conceben com a treball sinó com quelcom innat a les obligacions del parentiu.

Reprendrem aquí novament el tema del suport però no des de la conceptualització de treball sinó com a estratègies per a la reproducció social. Tradicionalment, és des del nucli de la família des d'on s'atenen les dependències fonamentals dels seus membres. Als recursos i serveis donats per la família s'hi associa unes vinculacions afectives que es traduiran en seguretat física i equilibri emocional.

La dependència respecte a la posició del cicle biològic s'ha solucionat tradicionalment des de la família. Com assenyala Garrido *"si bien los sistemas de parentesco regulan y institucionalizan dependencias que no son inedulibles, la trama bàsica de la familia se articula sobre la eficaz estructuración de la dependencia de los menores"* [1993:158].

Mitjançant l'estudi d'aquestes estratègies observaren que avui aquestes estratègies familiars són tant o més influents com ho van ser en èpoques passades. Gil defineix les estratègies familiars com aquelles assignacions de recursos de tipus material o/i humà a activitats relacionades pel parentiu amb la finalitat de maximitzar la seva aptitud per adaptar-se a entorns materials i socials [1993:15].

Es evident que les estratègies variaran en cada família i aquestes, sovint, passen totalment desapercebudes. Per Gil [16] les famílies "tienen margen de acción (u omisión) y capacidad de maniobra". Avui per avui, podem dir que les relacions de parentiu semblen jugar un paper decisiu en dos moments determinats: la vellesa i quan els fill s'emancipen [Roigé,1998:8].

La família com a institució té un paper fonamental en la societat: la socialització dels individus, és el lloc on els individus adquireixen la seva pròpia identitat i la de grup (capítol) ja que s'identifiquen a si mateixos alhora que ho fan envers els altres membres dels seu grup i, més enllà, amb aquells que conformen la societat.

Quan hom pensa en l'inici del cicle familiar ho fa en el moment en que una parella comença a conviure i que, a la llarga, tindrà fills. Durant tot aquest procés hi ha canvis constants en la dinàmica familiar -rols de la parella, tasques domèstiques, economia, etc.- fins arribar a la reducció del nucli domèstic en el moment d'abandonament de la llar per part dels fills que, alhora, provocaran nous reajustmanets que vindran mediatitzats pel tipus de lligam familiar i per la capacitat d'autonomia de fills i progenitors -salut, economia, etc.- [ROIGÉ i MASCARELL, 1996].

Potser un dels tres que caracteritzen les relacions de parentiu és que l'individu les rep a través de la genealogia. Les diferents relacions entre els membres d'una família estar sempre mediatitzades per la regularitat i l'enteniment que, alhora, es traduiran en un enfortiment o afebliment dels vincles entre els diferent individus. Siguin bons o no aquests vincles, el cert és que els individus vivim sota el parentiu.

Les relacions impliquen, en qualsevol dels casos, una sèrie d'obligacions; atès que el parentiu es vincula per les relacions, les obligacions del parentiu esdevenen obligacions de caire moral [FIRTH, HUBERT, FORGE, 1970:113].

La idea de la parentela evoca identitat pel fet de compartir una mateixa sang, un mateix nom i evoca, alhora, responsabilitat i el deure d'ajudar-se entre ells. Hi ha doncs, entre uns i altres membres d'una mateixa parentela, el deure, però també el dret, de donar i rebre ajut en cas de que sigui necessari.

Aquest mena de germanor de bona voluntat és el que Schneider anomenà "*solidaritat difusa i durable*" [1968: 50]. Les relacions de parentiu i de sang, però, vindran mediatitzades per les experiències compartides[27]; el que realment comptarà serà la convivència, lla qualitat de relacions viscudes durant el cicle vital, etc.

Aquest responsabilitat moral inherent al parentiu ens permetrà d'observar quines són les estratègies emprades pels individus per resoldre les obligacions de parentiu.

Ungerson assenyala que, sovint, és la dona la responsable de mantenir i perpetuar les relacions familiars, així com també tenir cura dels altres perquè la seves característiques de cuidadores d'infants la fan susceptible d'aquestes tasques.

Avui, el fills, i de rebot els néts, són prioritzats per sobre d'altres parents. Aquest ènfasi en la filiació és una característica del parentiu contemporani segons Segalen [1995: 11-12].

Finch assenyala que l'assistència i cura entre generacions, sovint, flueix en un sol sentit: de pares a fills. Aquesta desigual reciprocitat s'entén quan es pensa que els pares no esperen res dels seus fills perquè aquests ja s'ocuparan dels seus propis fills (no cert, si se salta). A més, en la reciprocitat "generalitzada", assenyala Finch, no s'espera que, a curt termini, els ajuts, siguin del tipus que siguin, es retornin. Aquest fet afavoreix que es reforcin les relacions permetent un recolzament general en el si de la família -aquest suport s'arrela en el més fons de les relacions i es manté amb el pas del temps-.

Sovint, apareix tensió entre el que es vol fer i el que les relacions obliguen a fer: apareixen les divergències entre individu i família. La nostra societat fomenta els projectes individuals i l'autonomia personal que pot acabar

[27] Això pot portar a valorar de millor manera a uns parents enfront d'uns altres; a considerar com a parents persones que no comparteixen cap mena de vincle familiar (parents per aliança).

imposant-se sobre la vida social i familiar de l'individu. Gullestad assenyala que, avui per avui, la vida individual és culturalment més important que la renovació del cicle familiar, fent-se cada vegada més difícil equilibrar una cosa i l'altra. Aquest dilema no fa, però, que es deixin de complir les obligacions perquè ha arribat un moment que "*Quan la cohesió de la família ha pres part en l'experiència de vida individual, l'acompliment de les obligacions del parentiu no sembla crear unes contradiccions tan fortes ni es percep com una càrrega tan feixuga. (...) l'obligació d'atendre un parent es conceptualitza com allò que «toca» fer*" [González, C.R., 1998:412].

Per norma general, el fet que l'home treballi fora de casa el fa exempt de dur a terme aquestes tasques de cura i atenció, cosa que no passa amb la dona [Finch, 1989:116].

Oliver [1981] assenyala que aquesta necessitat de tenir cura dels fills dels fills, sovint, és resultat del «síndrome del niu buit». Aquests trastorns de caire depressiu [Meler, :69] fan incidència, sobretot, en dones d'edat mitjana on els fills ja han abandonat la llar familiar i on el seu paper de mare a temps complert era el seu rol principal. Avui, això està canviant ja que canvien els models de criança donats, sobretot, per la incorporació de la dona al treball fora de la llar. Aquestes depressions són comparables a les dels homes en l'etapa postjubilació[28] -colapse en l'autoestima-.

Quan parlem de com actuen a diversos nivells les xarxes del parentiu pensen en funcions de caire afectiu i ritual -qualsevol ritual vinculat al cicle vital- però també en com a funció bàsica per a proporcionar recursos de tot tipus[29]. A través d'aquests xarxes es duen a terme un seguit d'ajuts que poder anar des de la basant merament econòmica i fins a la cura i atenció a tercers.

[28] A països com els EE.UU. es comencen a crear espais institucionals que afavoreixen la sociabilitat entre i de la gent gran -*senior citiziens*- ja que, davant l'allargament i millora de les condicions de vida, es necessari crear espais, regulacions i representacions que donin sentit i valor a aquest període de la vida.

[29] Roigé, X. (1998): Comas, D. (1997); Cuturell, P. (1986); Bonvalet, C. (1991); Finch, J. (1989) o Segalen (1995) són autors que poden ser consultats alhora de parlar de les relacions de parentiu i com s'articulen en xarxes de suport.

Ja hem assenyalat que es pensa en el naixement d'una família des del moment que una parella comença la seva convivència però no hem d'oblidar que la família, en si mateix, desborda el grup residencial i, tot i viure de manera separada, es mantenen el vincle i la cohesió donant gran estabilitat a la xarxa.

El parentiu fa referència, sobretot, a tres dominis principals: la xarxa de sociabilitat -cada vegada hi ha més contacte-, en la sostenibilitat i en la transferència del patrimoni [Segalen, 1995]. Segons Mascarell [1998:6] podem distingir entre dos tipus d'ajuts: aquells que tenen una base material -en totes les seves vessants: donació, préstec, intercanvi-; i aquells altres que es relacionen amb l'àmbit de l'afectivitat -recolzament moral, suport emocional, consells, etc.-.

Es difícil d'enumerar en quins moment de la vida hi ha un suport de pares a fills: sabem que s'inicien en el moment de l'inici de la vida i que poden allargar-se fins el moment de la mort. Finch resol que la quantitat de vegades que es donen els diversos ajuts vindran mediatitzades per l'estat de les relacions i al tipus de relació existent. Per a Mascarell [1998:7] els fluxos entre progenitors i la seva descendència poden ser "*intensos a lo largo de la vida, pero adquieren caracterísiticas muy interesantes en ciertas etapas vitales, (...). Este flujo de ayudas parece funcionar especialmente en forma unidireccional, convirtiendo a las generaciones de más edad en los donantes y a los más jóvenens en el papel de receptoras*".

Segalen [Segalen, 1995:19] assenyala que, donada la precarietat actual del vincles matrimonials a Europa, s'està produint un redescobriment del parentiu i que, progressivament, es reforçaran els fenòmens de perpetuació familiar, fet que podem observar clarament quan parlem de la gent gran (des d'una doble vessant: els vells envers la família –fill i néts- i la família envers els seus grans).

4. CONCEPTUALITZACIÓ DE LA VELLESA

"En sap més el dimoni per vell que per dimoni"
Dita popular

Si ens detenim a observar les estadístiques dels països desenvolupats veurem el progressiu augment del nombre de persones grans. Això és degut, fonamentalment, a la millora de les condicions de vida, que es tradueix en un allargament qualitatiu de l'esperança de vida, i a la decreixent taxa de natalitat.

Aquest augment comporta un seguit de canvis dins la societat però, també, en el nucli familiar i s'ha convertit en un focus d'interès per a nombroses disciplines, des del camp de la medecina passant per les Ciències Socials. Només ens cal donar un cop d'ull al creixent augment de cursos, Màsters i especialitzacions acadèmiques per a comprovar l'interès que provoca la vellesa. No hem d'oblidar, tampoc, que la vellesa ha traspassat la frontera de l'interès mèdic i de l'acadèmica en general, per a convertir-se en objecte d'interès de la classe política: programes electorals i polítiques socials fan especial incidència en la vellesa. Es reconeix, doncs, el gran potencial d'aquest sector de la societat.

Tots aquests interessos tenen en comú el contemplar la vellesa com un moment de la vida necessitat d'ajut i de cura. Així, mentre la majoria de les disciplines acadèmiques fan especial incidència en l'estudi de la degeneració psíquica i física dels vells, l'Estat s'erigeix en una mena de «pater familias» protector que, amb l'ajut de la Societat del Benestar, suplirà tot allò que, en èpoques passades, oferia la família.

Bazo [1992] assenyala la paradoxa que suposa que la prolongació de la vida s'hagi convertit, sovint, en un problema: l'augment del nombre de persones grans no es tradueix com una gran consecució de i per a la societat, sinó com una càrrega, i això és degut, en gran mesura, i com veurem més endavant, a l'anàlisi que s'ha fet del tema.

La realitat, però, ens demostra que, tot i que les persones grans es perceben com a receptores d'ajut, cura i recolzament econòmic, degut a una suposada dependència i fragilitat, (dada certa en una proporció bastant baixa i en moments concrets), la gent gran no experimentarà aquestes necessitats a nivell mitjà o alt[30]. Això és producte de la generalització a la que ha estat sotmesa la vellesa, tot i que avui les coses estan canviant.

A l'hora de parlar de vellesa, com de qualsevol altra cosa, s'haurà de tractar des d'una òptica individualitzada, ja que, d'aquesta manera, ens permetrà d'identificar les diferents situacions en que es donen en aquest col·lectiu que, contràriament al que assenyalen alguns autors, està lluny de la homogenització. Si tractem de manera general aquest sector social estarem deixant de banda aspectes tan importants com ara les diferències socials i culturals, el gènere i la diversitat de grups d'edats. Pensar la vellesa com un únic grup és caure en l'error de pensar que en la igualtat no hi ha diferència.

Alguns autors, entre els que podem trobar a Bazo, parlen d'una "nova vellesa", on hi podrem trobat gent gran que no té res a veure als seus antecessors. Això és degut a uns canvis econòmics, socials i culturals, fonamentalment, que fan que s'entri en la vellesa amb uns recursos millors que en èpoques anteriors i que els permetran gaudir del seu temps lliure gràcies a una pensió garantida (tot i que hi ha moltes jubilacions que no arriben al sou mínim interprofessional).

[30] VALLÉS, M. y CEA, M.A.: "Los mayores" en DE MIGUEL, A.: La sociedad española 1993-94. Madrid. Alianza. 1994. [821-908]

Així, doncs, podem diferenciar entre un població vella depenent, susceptible d'ajudes externes (familiar o per part de l'Administració) i d'una població, que tot i ser classificada com a Tercera Edat i, per tant, vella, és del tot autosuficient i autònoma i, en molts casos són donants del seu temps a l'àmbit familiar. Els canvis produïts en la societat han afectat de manera directa la convivència familiar i, de retruc, a la gent gran. Les pautes familiars han canviat: els joves marxen més tard de casa, els avis viuen fins edats avançades de manera independent[31], la dona ha sortit de la llar per a incorporar-se al mercat laboral, etc. Tots aquests canvis afecten la gent gran i, alhora, diuen molt del seu paper dinàmic dintre de les relacions de parentiu: així, s'observa un augment en el número de llars on fills en edats adultes conviuen (i, segurament, són mantinguts) encara a casa dels seus pares ja grans; cada vegada, la gent gran, viu millor i de manera independent, sobretot si conviuen els dos conjugues[32] i, finalment, l'accés de la dona a la feina fora de casa ha portat diverses implicacions a l'hora de dibuixar el mapa familiar. Els avis, sobretot en el cas de les dones, han esdevingut el que Bazo [1996] anomena "rols instrumentals". Les tasques del avis actuals han augmentat: l'intercanvi de béns i serveis, així com de prestacions personals fonamenten les xarxes familiars. Des de atenció als néts, treballs a la llar a tasques de tipus administratiu conformen algunes de les activitats de col·laboració que són més freqüents entre pare i fills. És una economia informal difícil de quantificar i qualificar perquè, com assenyala Pitrou [1992] són *"silenciosos, que escapen a tota observació sistemàtica, que no són l'objecte de cap avaluació precisa, ni en un moment concret ni encara menys al llarg de les diferents etapes de la*

[31] Inés Alberdi assenyala que *"uno de los rasgos más destacados de las familias españolas en este fin de siglo es el de que con los viejos se coexiste más y se convive menos"* en ALBERDI, I.: "La tercera edad y las redes familiares" a ALBERDI, I.: La nueva familia española. Madrid. Taurus, 1999. [319-349]

[32] L'estat civil i el gènere influeix a l'hora de decidir sobre la coresidència amb els fills. Entre vídus i separats (sobretot en el cas dels homes) es produeix la coresidència amb els fill o d'altres familiars abans que entre els matrimonis i parelles.

vida" i perquè, en molts casos, es perceben com a naturals i vinculats al deure moral i al camp de les emocions. El fet que aquestes tasques es realitzin, la major part de les vegades, en l'àmbit familiar i impliquin, també, un component afectiu i un contingut moral fa difícil que es puguin percebre com una forma més de treball [COMAS: 1994].

4.1. Definició de vellesa

Tot i que la gent gran ja fa temps que està sent estudiada per diversitat de disciplines, fins ara es queia en l'error de tractar-los com a un grup del tot homenegi però, actualment, diversos especialistes parlen de sector[33] de població caracteritzat per la diversitat i la heterodòxia. La variable de l'edat és important però no hem d'oblidar altres variables, com ara les diferents experiències socials i històriques, els estils de vida o les expectatives (gènere).

La societat, de manera més o menys encoberta, transmet unes pautes a seguir a aquells individus que la conformen, és el que els antropòlegs anomenem "rols socials" i, amb ells, s'estableixen una sèrie de comportaments que, alhora, són transmissors de significats. Aquests comportaments van variant amb el temps. Avui, tot i que això està canviant, encara existeix una visió bastant negativa de la vellesa ja que s'associa la vellesa amb un procés degeneréssiu que, alhora, està lligat a la improductivitat. Alberdi [1999] assenyala que aquesta imatge pejorativa ve reforçada, a més, per la visió de l'ancià com a competidor a substituir en la lluita per la feina dels mes joves i una càrrega per a la família, tot i que, aquesta imatge negativa, queda suavitzada quan es pregunta per la vellesa en si mateixa, sense contraposar-la als interessos d'altres sectors o grups d'edats.

[33] Seria interessant de parlar de "sector" quan volguem referir-nos a tota la gent gran i a "grup" quan fem referència a subgrups d'edats.

Podem dir, doncs, que aquesta imatge amb connotacions negatives té un origen de caire econòmic. Per una banda, un individu és vell quan deixa de treballar per a jubilar-se o, el que és el mateix, quan deixa de produir i de rebre una remuneració pel treball. Així i, contràriament al que es pretén, la jubilació es viu sovint, no com una època de «repòs merescut»[34], sinó com una situació de marginació i aquesta sensació s'agreuja si això succeeix a una edat no esperada degut a les reestructuracions econòmiques. No hem d'oblidar que hem dedicat part de la nostra vida a la feina, i l'exclusió d'un medi de vida, que ens aporta moltes de les nostres relacions socials, suposa un sentiment de desvalorització i de dependència[35], a més d'una doble pèrdua: el prestigi que ens aporta l'estatus laboral i el poder simbòlic que ens aporta l'espai [LÓPEZ: 1992]. Per una altra banda, el fet d'arribar a la vellesa queda associat la marginalitat perque, segons Gallimard, es relaciona amb les despeses que generen aquest col·lectiu [GALLIMARD: 1993] i l'esforç de previsió i de recolzament de la iniciativa social per donar una resposta adequada a aquesta situació de creixement de la vellesa [DÍA: 1995].

Per sort alguns dels trets que definien la imatge social de la persona gran estan canviant: per una banda ja no s'associa de manera directa l'ancianitat amb l'edat legalment fixada per a la jubilació, no hi ha una edat determinada per a ésser considerat no apte per al treball. La imatge vindrà donada per altres aspectes allunyats de l'edat: aspecte físic, capacitat física i mental, etc.

Retornant al tema de la denominació direm que parlar de «tercera edat», a més de políticament correcte[36], ens permetrà fer referència a una «quarta edat». Com hem assenyalat anteriorment, a l'hora de parlar

[34] ADLER, 1986.
[35] PLAMONDON, L; PLAMONDON, G. et CARETTE, J., 1984.
[36] Tot i ser políticament correcta el concepte de Tercera Edat cumpleix amb el seu objectiu: exclou altres sinònims que, a primer cop d'ull, podem semblar pejoratius pero que, al meu entendre, no ho són. En una societat com la nostra on la juventut actua com un elixir màgic, termes com ara vellesa, ancianitat o gent gran han estat deixades de banda.

d'envelliment caldrà tenir en compte que aquest fenomen s'ha de tractar des d'una òptica individualitzadora ja que, d'aquesta manera, podrem identificar les diverses situacions en que es pot arribar a trobar aquest col·lectiu. Si el tractem de manera general estarem deixant de banda aspectes com ara les diferències socials, el gènere i la diversitat de grups d'edats que compartirien una mateixa classificació.

Es denomina "tercera edat" al període que s'assoleix quan s'arriba a la jubilació, als seixanta-cinc anys. Ja hem dit que, en els nostres dies, el fet de jubilar-se no vol dir, necessàriament, haver arribat a l'edat marcada per la llei. Si podem parlar d'una Tercera Edat, també ho haurem de fer d'una Primera i Segona Edat. Si la Primera Edat va des del naixement fins l'entrada al món laboral, i la Segona va fins a la jubilació, la Tercera va des de la jubilació fins la fi de la vida. Com es pot apreciar a primer cop d'ull, aquesta definició deixa de banda qualsevol referència al pas del temps biològic i es centra únicament en el camp laboral. Es el treball laboral remunerat qui posa els límits. És el que autors com Young i Shuller [1991] anomenen la «vida després del treball».

Fent referència a aquesta classificació per edats, em semblen interessant les aportacions de Burges que, tot i la seva antiguitat acadèmica, aporten claredat a la classificació de la vellesa. No em d'oblidar que en la Societat del Benestar, l'augment de l'esperança de vida i un descens de la mortalitat fa que els nostres avis allarguin aquesta etapa de la vida de manera considerable en comparació a altres èpoques. Així doncs, aquest augment fa que podem diferenciar diferents moment vitals marcats pel pas dels anys i on observarem que les capacitats són diferents, d'aquí l'error d'englobar tota la vellesa dins el terme «tercera eda». Per Burges [1948], reconegut gerontòleg, podem distingir tres subetapes en la «tercera edat»: una «primera maduresa» que va des de el final de la cinquantena fins els setanta-cinc, més o menys, després vindria una «maduresa intermitja» que va fins els vuitanta i, per últim,

una última maduresa que marcaria l'últim tram de la vida. Així, doncs, podem diferenciar clarament entre la "tercera edat" que inclou una subdivisió en dues etapes més, i una «quarta edat» que s'expendria des dels setanta-cinc, més o menys, fins a la mort. Per a Burges, la majoria d'individus que pertanyen al grup de «tercera edat» són persones amb capacitat de col·laborar socialment i de mantenir un paper actiu i significatiu dintre de la societat (és a aquest col·lectiu a qui va dirigit aquest treball). Avui, aquest col·lectiu gaudeix d'unes capacitats físiques i mentals que no tenien els individus d'èpoques anteriors.

4.2. La vellesa a debat

Aquest important augment de persones grans en les societats desenvolupades ha fet que, en pocs anys, s'hagi convertit en motiu de diversos estudis acadèmics, com ja hem assenyalat anteriorment, vinculats a les CC.SS. Fins a aquest moment, els estudis predominants eren de caire gerontològic ja que es prioritzava el declivi físic i mental. Els estudis fan referència, en la seva majoria, a aquells persones de major edats i dependents, que necessiten d'una assistència continuada. S'observa, doncs, un interès per a totes aquelles malalties que afecten aquests grups d'edats (mirar què hi ha sobre Hospitalet) i hi ha una reflexió sobre les causes de l'envelliment que arrastren un deteriorament físic i, sovint, mental. Veurem que hi ha un gran nombre d'estudis[37] que fan referència als vells de classes més humils i les malalties que els afecten i que són els beneficiaris de les diferents polítiques socials. Sovint una vida de treball i unes condicions precàries han desembocat en una vellesa faltada de salut. A Espanya trobem pocs treballs,

[37] Trabajo antiguo pero interesante el de Svensson publicado por Inserso el año 1989: " Los más ancianos: Datos demográficos y características psicosociales" en La tercera edat en Europa: Necesidades y Demandas.

per exemple, que facin incidència en les aportacions de la gent gran a l'entorn familiar i la solidaritat familiar[38] i entre les diverses generacions. Interessants també, i poc tractats, són els treballs que es detenen en aquelles persones grans que es fan càrrec de persones malaltes [BAZO i DOMÍNGUEZ-ALCON: 1996] o de familiars problemàtics (avis que tenen la custòdia dels seus néts, fills amb deficiències, etc.) així com tots els treballs que fan referència al paper de voluntariat de la gent gran [MORRIS i CARO: 1998].

4.3. Vellesa i marginació. Jubilació o imposició?

Ja hem parlat de manera més o menys breu del paper decisiu de la jubilació alhora de parlar de vellesa. Un cop arribada l'etapa on es deixa de treballar[39] podem dir que es canvia una feina per una altra. Descartada la idea que relaciona jubilació [SICKER, 1994: 199-201][40] i vellesa, tot i que segueix present tant en la societat en general com en la mateixa gent gran, persisteix com a realitat conflictiva ja que amaga una doble marginació: per una banda es percep aquest col·lectiu com a necessitat d'ajut i depenent dels pressupostos socials[41] (tant econòmics com sanitaris i assistencials) i, per altra, la discriminació que suposa l'edat en el treball. En una societat on la pèrdua de

[38] Bazo, al País Vasc, ha fet un estudi sociològic sobre el paper que juguen els grans a la família i les diferents generacions i fa especial incidència al paper, no tant d'ajut instrumental, sinó en el paper afectiu i de transmissió sentimental. Els avis, al gaudir d'una major disponibilitat, proporcionen als néts de menor i mitjana edat seguretat i protecció i, en edats més adultes, proporcionen recolçament moral i elements de referència. BAZO, M.T.: "Abuelos y nietos: la familia como centro provolegiado de intercambio entre generaciones" en Bancaixa. Premio Bancaixa de investigación 1993. València. Bancaixa. 1994. [269-273]. BAZO, M.T.: "La ancianidad a través de los/as jóvenes" en Papers, 40. 1992. [57-73].

[39] Entenent per treball el fet de ser una ocupació professional remunerada.

[40] Sicker assenyala la inutilitat d'utilitzar aquest terme.

[41] GUILLEMARD, A.M.: "Perspectivas europeas sobre las políticas de la vejez" en MORENO, L. (comp.): Intercambio social y desarrollo del bienestar. Madrid. CSIC. 1993.
No hem d'oblidar que aquest col·lectiu ha crescut i seguirà creixant en les properes dècades, ampliant-se, així, les despeses socials, la tasa de dependència i arribarem a un desequilibri dels sistemes de protecció social.

l'activitat laboral es relaciona amb una pèrdua socio-econòmica, no només per entendre la jubilació com un decreixement econòmic sinó també de prestigi social que aporta la feina, la gent gran s'endú la pitjor part [CAIN, 1947: 70-79]. Díaz [1995] assenyala tres models històrics de jubilació que es desprenen de tot el que em vist fins ara: En primer lloc trobem una visió més negativa de la vellesa que s'observa com a jubilació o exclusió de la vida social. En segon lloc trobem la vellesa entesa com a alliberació, es deixa de banda el temps "per als altres" i es busca el temps per "a un mateix"[42]. Finalment trobem un model de cooperació o servei per part de la gent envers la família o a tercers, trencant-se amb la imatge de passivitat i d'improductivitat, a més d'una actitud reivindicativa[43].

És interessant l'aportació que fa Barenys [1993: 55-76] quan assenyala que aquesta marginació seguirà perdurant si, a més, des de la diversitat de les disciplines i, en concret des de la Sociologia o l'Antropologia no s'aporten rols coherents del que és un vell. En la majoria de disciplines, la vellesa s'analitza com un fi, una pèrdua, on l'individu deixa de tenir obligacions que l'exclouran del circuit social.

4.4. Activitats de la gent gran

En un moment on els aprenentatges bàsics es realitzen en gran mesura fora del nucli familiar (al contrari de les societats tradicionals), el paper dels coneixements que dona l'experiència han deixat de ser valorats socialment i, amb ells, el paper de la gent gran. Avui, amb canvi en l'estatus econòmic i la situació de la dona, el que es valora és la feina remunerada fora de casa que

[42] Només cal veure com aquesta idea queda plasmada en els viatges i activitats lligades a l'INSERSO.

[43] Aquestes activitats reivindicatives, lligades a diverses plataformes i medis de comunicació, sovint no són de caire interessat sinó a un interés d'expressar de la voluntat d'integració social i de participació.

es reinvertirà en prestacions institucionals (escoles, residències, etc.). Davant d'aquest panorama de vida moderna podríem pensar que el paper dels avis ha estat revaloritzat preo això està lluny de la realitat. El paper de la gent gran no només no ha estat reconegut socialment com a col·laboradors del manteniment del paper directament productiu dels adults sinó que, sovint, ha estat qüestionat. Tampoc hem d'oblidar que el prestigi de la joventut no ha fet més que empitjorar la situació (hi ha autors com ara Butler que arriben a parlar d'una "ancianofobia" [44]).

Actualment, l'activitat de les persones grans, a més de començar a ser detectada i estudiada, està sent estimulada [RILEY i RILEY: 1994, 202-206]. com una manera de mantenir i millorar la salut, el benestar i les relacions socials com a eina d'integració.

Són feines que la gent gran, sobretot les dones [PEACE: 1991], realitzen de manera callada, sense cap mena d'ajut exterior, moguts per sentiments de deure, obligació i afecte. Roberto [1993: 12] assenyala, però, que aquestes activitats de cura i atenció compensen la gent gran i posen de manifest un sentiment d'utilitat i continuïtat en rol de pare/mare i, sovint, serveixen per a la contribució del manteniment de les relacions familiars, socials i d'integració en la mateixa societat (s'evita, així, una despesa important a l'Estat en matèria de hospitals, guarderies, residències, etc.). Tampoc hem d'oblidar les aportacions de caire econòmic directe a familiars o el propi moviment econòmic que genera la gent gran [GRANDE: 1993].

[44] Per a Butler és "el reflexe d'una intranquilitat profundament arrelada entre el joves i gent de mitjana edat, que es manifesta una repulsió a envellir i una desplaença a tot allò que es refaciona amb la vellesa, malaltia, incapacitat, por a la debilitat, a la inutilitat, a la impotència".

5. DONA, FAMÍLIA I VELLESA A L'HOSPITALET.

Una sociòloga estudiosa de la vellesa assenyalava que "*la ancianidad está de moda*"[45]. A primer cop d'ull, podem copsar la certesa d'aquesta afirmació. En la majoria dels països definits com a industrialitzats ha variat l'estructura de les poblacions: hi ha un gran nombre de persones grans, envellint-se cada vegada més la societat. Aquest augment es tradueix en un impacte social important, obligant a fer un replantejament de la societat que presenta unes noves necessitats i una reorientació de les polítiques socials. Potser si que aquest augment ha fet visible un col·lectiu que, fins ara, passava desapercebut, catapultant-lo a la fama, però si reflexionem, més enllà de la categòrica asseveració del principi, comencen a aparèixer alguns matisos. És veritat que la situació, problemes i conseqüències de la vellesa van adquirint una progressiva consciència social, però tot i els canvis, ser vell encara va lligat a una imatge de deficiència.

En una societat de benestar, ser vell és sinònim de despesa econòmica, en una societat de la informació, el vell ha esdevingut imatge pel consum, en una societat política el vell és un vot a tenir en compte. Que la vellesa ha guanyat espai en els últims anys no es pot negar però aquest canvi no ha estat positiu en tots els aspectes, encara hi ha molt camí per córrer. Cal, com assenyalàvem en el capítol que feia referència al concepte de vellesa, trencar amb l'idea homogènia de la vellesa, i cal, també, pensar que homes i dones viuen de manera diferent aquest moment de la vida. Les CC.SS. no han mostrat un interès excessiu[46] en el paper de la dona gran en una societat on, de per si, homes i dones tenen rols diferenciats. Els estudis de les diverses disciplines tendeixen a girar al voltant de la gent gran en general. Cada vegada, hi ha un major trencament però segueix sent de caire molt general i, per tant, del tot parcial.

[45] BAZO, 1990.
[46] Un dels treballs interessants sobre aquest tema és el de Sara Arber y Jay Ginn [1996].

Aquest treball, mitjançant la investigació de camp, ha intentant, en la mida del possible, i tenint en compte la poca durada del projecte, quin és el paper de la dona gran en la cura i atenció a la resta de membres de la seva família i hem centrat el tema en la cura i atenció a fill i néts.

Les dones han estat qui, de manera exclusiva, s'ha dedicat a la cura dels altres: del marit, dels fills, dels néts... Envellir és, doncs, diferent per homes i dones. Amb aquest treball es pretén fer visible allò que no ho és.

5.1. Ser vell o la falta d'un espai i un temps privat

Seria erroni fer generalitzacions sobre la vellesa. És evident que hi ha aspectes comuns però la riquesa, pensem, es troba en les matisacions. Que la societat tingui en compte els seus grans sembla, a simple vista, un fet demostrat: recursos mèdics, polítiques de benestar, lleure, etc. Davant totes aquestes avantatges sorprenen els comentaris d'algunes de les entrevistades. La falta de tasques determinades, la pèrdua d'activitats que abans eren principals, el no tenir uns objectius concrets sumeix moltes dones en situacions de crisi:

> "Ja soc vella i no serveixo per gaire. Quan et fas vell ja només esperes que el de dalt et vingui a buscar. Quan anava a la fàbrica entrava i sortia però ara... a casa a fer feina i a veure la tele" [47].

> "Pareix que quan et jubiles ja ets vella, i... apa... amb els nets i a donar menjar als coloms o amb l'Imserso, allà que qui no té un all té una ceba"[48]

[47] Entrevista 304. Vídua de 83 anys, amb tres fills i dos néts. Estudis bàsics, va néixer a Moià però va anar a viure a Hospitalet perquè treballava a una fàbrica. Viu amb una filla i un nét. En el mateix replà hi viu un fill, pare de la seva néta.
[48] Francisca, 70 anys. Casada amb dos fills i tres néts. Estudis bàsics. Jubilada, va treballar de dependenta en uns magatzems.

Evidentment, trobem casos diferents, on, amb la jubilació, hi ha un retrobament del propi espai com és el cas de la Jordina:

> "Ara, per primera vegada, m'he trobat que puc fer els horaris que jo vull, que puc anar, doncs, si jo vull anar a unes classes, anar-hi, anar a una exposició, anar-hi... "[49].

El cas de la Jordina no és excepcional però si diametralment oposat als casos de les altres entrevistades, on la cura dels fills i dels néts tenen un paper molt important.

El temps que les dones, sobretot les grans, dediquen a la llar i a totes aquelles tasques relacionades amb la cura i atenció als membres que conformen la seva família s'associa -elles mateixes no en són conscients- al temps propi. L'activitat domèstica, al contrari que la laboral, no registra cap possibilitat d'interrupció. Els fills de les dones entrevistades confonen que les àvies estiguin a casa amb no tenir res a fer.

> "Quan se'n van dius "oh". Jo ahir, en vaig llevar d'hora per fregar l'escala perquè no tinc ningú que m'ajudi i van venir el Marc i el Pau i pilotasso cap aquí, pilotasso cap allà fins que em van trencar el quadro. A la tarda vaig pensar ara m'assentaré, i el Josep em va portar el petit. (...) No avisen quan venen, venen i..."[50]

Tot i que aquest fet és més recorrent en les dones, també succeeix en el cas dels homes. La Cisca[51] fa referència al seu marit[52], un jubilat de 76 anys, quan parla dels fills i l'ús/abús que fan aquests del temps dels seus pares.

---

[49] Entrevista 302. Dona casada de 61 amb cinc fills i 7 néts. Estudis de batxillerat. Mestressa de casa, amb anterioritat tenia negoci propi.
[50] Entrevista 301. Dona 65 anys, jubilada, casada amb tres fills i sis néts. Estudis bàsics, cosidora.
[51] Cisca, 71 anys, casada amb un fill i un nét.

"Ara ja sap el que és. Quan jo li deia que no parava el dia quieta pel nét em deia que estava carregada de manies. Ara que ell l'ha de portar a bàsquet [al nét] i, a vegades, els dissabtes als partits, és ell el que es queixa. Ara si. Ara si que... l'hi dic jo que està carregat de manies"

La Manuela[53] introdueix un nou aspecte a la falta de temps propi:

"No es que no quiera que vengan pero es que los tienes siempre metidos en casa, si no són los hijos son los nietos. El José y yo ya no estamos para trotes pero también nos gusta estar solos. No por nada, no te creas, eh?, más por la tranquilidad. De no sufrir por tus cosas, por tener que pensar como te queda el piso quan se marchan... .Yo que se... que es mi casa y ya se fueron pero como si no porque de lunes a viernes los nietos pequeños y sábado y domingo o de canguro o te vienen todos a comer. Y muchas veces se traen a comer a los amigos [els néts]".

El problema s'agreuja si l'àvia conviu amb algun dels fills:

"Això ja no és casa meva. Entren i surten quan volen i no es recorden que jo estic aquí. Prefereixo que marxin, així faig el que vull, com abans. I tinc menys feina"[54].

Com hem vist el temps i l'espai propi de les dones queda molt minvat i això influeix alhora de fer coses fora de casa. Disposar de temps on hi entrin les aficions, la lectura o les relacions és complicat. Una vegada més la privacitat femenina queda restringida als "forats" que deixen les obligacions familiars.

" Això és poder lo únic que potser m'ha afectat [en referència al temps per fer coses]. (...) jo els estius... aquest se'm fastidiarà perquè ha de néixer l'altre, quan va néixer aquest també se'm va fastidiar però sinó jo les vacances les tenia bastant sagrades"[55].

[52] El marit de la Cisca es va jubilar als 70 anys perquè tenia negoci propi. Ell i la Cisca van tenir el fill de grans.
[53] Manuela, murciana de 72 anys. Casada amb sis fills i quinze néts.
[54] Entre. 304.
[55] Entrevista 300. Vídua de 64 anys amb dues filles i dos néts. Batxillerat i estudis complementaris. Treballa en una empresa.

El cas de la Margarita va més enllà: ella cosia a casa però ho ve deixar perquè no era compatible amb la cura de la seva primera neta.

> "He cosit tota la vida. He cosit fins que vam tenir la primera neta. (...) Lo que no he pogut fer(...), és, com la meva germana que fa treballs manuals i pinta, jo estava lligada amb la nena i no... Però no em sap greu tampoc."[56]

5.1. Família, obligació o devoció?.

Com hem assenyalat en l'apartat de família, el parentiu és irrevocable. Néixer en el si d'una família fet que comporta un determinat nombre de drets i obligacions[57]. Evidentment, les obligacions no estan escrites en cap paper, són obligacions de tipus moral i un pot o no acceptar-les, però la no acceptació pot comportar situacions, més o menys implícites, de rebuig per part de la resta de la família. S'espera una acomesa de cada membre. El fet d'un possible no acompliment pot provocar problemes en el mateix individu una sensació de crítica per part de la resta dels membres del grup familiar. Això s'agreuja en el cas de les dones ja que han estat socialitzades de manera més directa en la cura als altres[58], sota la idea que no es fa per obligació sinó per amor. Això queda reflexat en els comentaris de la Sofia[59] :

> "És clar que diries que ja n'hi ha prou, però són els meus fills, són els meus néts, si no ho fas per la família, per a qui ho has de fer?. I una mare, és una mare, oi què m'entens?. Les dones ja ho sabem, treballar i cuitar a la família."

[56] Entrevista 301. Dona 65 anys, jubilada, casada amb tres fills i sis néts. Estudis bàsics, cosidora.
[57] Schneider, 1968.
[58] Comas, 1995.
[59] Entre. 304.

La Margarita[60] s'expressa en uns termes semblants durant tota l'entrevista i ho repeteix diverses vegades

> " No ho percebo com una obligació, la nena no m'ha fet mai nosa, al contrari."
> "No ho faig per obligació, ho vaig perquè vull. Bueno a vegades ho faig i no ho faria, no"

El cas de la Maria[61] , una àvia a qui li falta un any per a la jubilació.

No és gran, en termes socials, però és àvia i ajuda a veure que els problemes són els mateixos:

> "Ho fas per obligació però sembla que ho fas per devoció. Sembla més llevadero lo d'àvia que lo de mare."

Aquestes dones afirmen, al ser preguntades pel tema de la obligació envers els seus néts, que no se senten tal, ara bé, durant l'entrevista algunes d'elles es contradiuen o demostren una certa culpabilitat al no desitjar fer-se càrrec dels néts ja que això podria portar problemes amb els fills o que fossin considerades "males àvies":

> "Ves, si els hi dius que no, et posarien males cares i, potser, llavors et dirien que ets una mala iaia i no te'ls deixarien més. Millor callar, que per a quatre dies que em de viure..."[62] .

> "Nena [referint-se a l'entrevistadora], tu no saps que a aquestes alçades ja no pots dir res... Que després et diuen que tens mala fava..."[63]

De totes les dones entrevistades, només n'hi ha una, la Jordina[64], que no "exerceix" d'àvia i que no té cap mena de problema en explicar-ho i en opinar de les que si ho fan:

> "Segons les meves filles una avia atípica perquè no tinc ganes de cuidar els néts.(...) Jo crec que la majoria, no totes, no són sinceres perquè quan parlem entre àvies, et diuen: "oh, quin cap de setmana... terrible, m'han deixat els nens i no he pogut fer això i estic amb un mal d'esquena, estic cansada. Llavors quan trobem la filla... oi, que bé, que contenta. Això dit per amigues meves. (...)"

[60] Entre. 301.
[61] Entre. 300.
[62] Rosita. 70 anys, vídua amb quatre fills i sis néts. Mestresa de casa
[63] Cisca.
[64] Entre. 302

Tot i sentir-se satisfeta amb el seu paper davant els nets, assenyala que:

"Jo, potser un dels meus defectes, és que, des de el primer dia, els hi he dit a les meves filles que no tenia ganes de cuidar néts".

La Manuela[65] assenyala:

"No es que seas mala si dices que los chicos te cargan pero la gente siempre está al quite.y los hijos no entienden que ya no eras la de hace 20 años. Claro que ellos ni se dan cuenta. A mi, mis chicos me los quiero mucho pero, a veces, los mandarias a... Joer, que a lo mejor lo piensas pero te guardas muy mucho de decírselo".

La Remedios[66] ha trobat la solució al problema de no encarregar-se dels nets.

"Pues yo, a la mínima, me escapo. Les digo que marcho al pueblo y que se apañen".

Però es disculpa:

"Pobres, si es que hoy no parais, si yo lo entiendo pero..."

Les àvies, doncs, no viuen aquesta funció com una càrrega, tot i que, sovint, es queixen de l'excés de feina. Al contrari, algunes han augmentat les seves expectatives de vida i s'han allunyat del que els psicòlegs anomenen «síndrome del niu vuit»[67]:

"Jo no sabria què fer sense els néts, ells m'omplen el dia a dia"[68]

"Visc sola i, pues, com que a casa meva no tinc massa feina pues m'organitzo que, com aquell qui diu, a casa meva no faig res i llavors doncs mira tot entre la feina i el nen. Perquè si al vespre tinc un rato o el que sigui me'n vaig a dalt, li dono el sopar"[69].

[65] Manuela.
[66] Remedios, murciana de 68 anys. Separada amb dos fills i tres néts.
[67] Sentiment relacionat amb l'emancipació dels fills, sobretot en dones que sempre han estat mestresses de casa. La dona per el seu paper referent, la cura dels fills. Aquest sentiment desapareix quan prenen la responsabilitat dels néts.
[68] Consol, vídua de 69 anys, quatre fills i sis nets. Estudis de secretariat, mestressa de casa.
[69] Entr. 300

Cal que la identitat personal es reforci. Amb les activitats "d'àvia" es recupera allò que es creia perdut:

> "Ara soc la iaia, però iaia en majúscules, eh?. Sempre volen venir a casa i jo, doncs encantada. Què si no?. Des que es va morir l'Eusebi ja no sé que haig de fer. Tota la vida amb ell i els fills i un bon dia tots marxen. I ja no ets el primer a la vida. I llavors van començar a arribar els néts i ja tornes a tenir una raó per alçar-te"[70].

Segons Bazo [1990], l'edat comporta una disminució de les relacions secundaries, però continuen amb molta força les relacions primàries, és a dir, amb aquells éssers més propers, bàsicament família i amics. Són aquelles relacions de caire personal, íntim i emocional. Troben alguns autors que assenyalen la necessitat de la gent gran de mantenir relacions intergeneracionals entre parents com una manera d'integrar-se socialment [MUNFORD, 1956] tot i que, d'altres, remarquen el paper decisiu dels amics [ROSOW, 1963]. Podem observar dues opinions sobre la família i els amics:

> "La família és el primer. Els fills i els néts. Els amics... amb l'edat els vas perdent."[71]

> "Yo, desde que se marchó mi marido, me apoyo en los hijos. Los amigos... no. Los hijos que són la família que el día de mañana... son los hijos los que te aguantan"[72]

El rol d'àvia, el manteniment del rol en la família es clarifica en aquestes afirmacions:

> "De nens n'he tingut sempre, el Martí l'he criat jo també. (...).A la guarderia em coneixien tots"[73].

[70] Consol.
[71] Entre. 304.
[72] Remedios.
[73] Entre. 301.

En els mateixos termes s'expressa la Maria:

"Jo conec moltes mes mares, i moltes mes nenes i moltes mes d'això que la meva filla, perquè la meva filla no el va mai a buscar"[74].

Cal que assenyalem que la cura dels néts va més enllà de fer-se'n càrrec quan els pares no hi són. Les tasques són diverses i abarquen diversos camps:

"Em vaig baixar unes camises del nen de franel·la, d'aquestes que es planxen. Dic, pues, «dóna-me-les i ja les planxo jo amb un moment». I cosir, pobreta no sap ni agafar una agulla. Això ja sé jo que toca. (...) Jo no m'he fet les cortines en m'ha vida i a ella els hi fet totes."[75].

"Baixava la nena, la pentinava, l'arreglava, li donava la llet i l'esmorzar i la portava al col·legi jo (...)L'altra dia "iaia, m'haig de comprar un llibre i la mama no pot", ap. "iaia, s'ha d'anar a pagar una excursió.." Apa.."[76].

Manuela ho explica així:

"Ves... ya no es solo que los tengas todo el dia, sino que los llevas al colegio, les vas a buscar el chandal, los llevas a música y si, Dios no lo quiera, se ponen enfermo cuando estás contigo... pues... ala... llévalos al médico".

La Maria introdueix un factor nou:

"Les mares, avui dia, no estan massa ben preparades."[77]

Aquest seguit de tasques comporta, per a les dones, una pressió important que, tot i assenyalà que els néts són ben rebuts, converteix en angoixa la responsabilitat de la cura i atenció.

"Quan són petis... mira, però a la que ja caminen i tot ho toquen. Un dia, el Jordi es va obrir el llavi i ma filla em va dir que a veure si el vigilava millor"[78].

[74] Entre. 300.
[75] Entre. 300.
[76] Entre. 301
[77] Entre. 300.
[78] Entre. 304

" a mi.. es cuando los veo que vienen con la bici y el patín, ya tiemblo. ¡Que luego se matan y la culpa es tuya!"[79]

I el sentiment que es produeix amb l'arribada d'un nou nét és d'alegria però també consciència les dones d'un augment en les feines:

"El que passa és que ara està embarassada una altra vegada i jo ja tremolo"[80]

5.2. Emancipació dels fills?.

Que els joves marxen cada vegada mes tard de casa dels seus pares és una realitat. Els estudis assenyalen que el problema està en la precarietat laboral però Flaquer [1997] assenyalava que aquest no poder es tradueix en no voler abandonar les comoditats de les que gaudeixen a casa dels progenitors. L'emancipació implicaria deixar de banda el model al que estan acostumats. Aquestes apreciacions es poden fer extensives als fills que ja s'han emancipat. Els pares són un recurs quan arriben els primers fills. Durant aquesta recerca, i sense pretendre-ho, ens hem adonat que tots els fills han buscat casa a prop de la dels seus pares. El cas de la Maria és curiós. Els fills van proposar la mare, després de viure un temps sols, d'anar a viure amb ella. Ella s'hi negà però acceptar que visquessin a la mateixa escala:

"Viu aquí a l'escala [la filla]. Això és una meravella, ho tinc tant a mà. (...) S'ho van buscar així (...) vivien a un lloc on no hi havia aparcament i era un xou perquè tenia que ficar-lo en un pàrking i tenia que pagar 1000 ptes. cada tarda. (...) si, però alhora em facilita molt. Ells a mi em van proposar, abans que neixes el nen, que això a mi em va saber molt greu però no vaig transigir, pues que haguessin vingut a viure aquí (...).Jo us ajudaré en el que sigui, però jo considero que cada un a casa seva". [81]

[79] Manuela
[80] Entre. 300
[81] Entre. 300

"La Magda viu aquí davant, i l'Anna aquí mateix. El noi, no. Viu a prop de la mare d'ella"[82].

"Aquelles les vaig tenir més per la cosa de viure a la mateixa escala però tampoc va ser una cosa de dir.. "com que tinc la sogra a dalt"[83].

"La meva filla, quan es va casar, es va posar a viure al pis de sobre nostre. (...) Ho van buscar així, van procurar de aconseguir un pis a la mateixa casa. ho vam fer pels nanos"[84].

"El mamón [referint-se al marit], que hasta era tonto pa eso, hizo la casa de tres pisos. Uno para nosotros y los otros pa los hijos. Ahora la que da el callo... yo, que él se marchó"[85].

5.3. Intercanvi de bens i serveis als fills

L'ajut que els avis proporcionen als fills va més enllà de tenir cura dels néts. Quantificar aquest ajut és complicat ja que, sovint, ve en forma de serveis. Finch [1989] relaciona aquest ajut amb els llaços familiars. L'ajut es dona durant tota la vida però hi ha períodes que aquest s'intensifica. Segalen [1995] assenyala que es pot parlar d'ajut en termes de sosteniment, sociabilitat i patrimoni. Per Le Gall i Martin [1995] un 30% de l'ajut va dirigit a la cura dels infants. Assenyalarem ara alguns dels ajuts que han estat comentats en les entrevistes:

"Aquests negres (senyalant uns pantalons) me'ls ha portat avui i demà ja els vol."[86]

Quan es pregunta per allò que es considera intercanvi, no es reflexa la cura dels néts, però si altres aspectes:

"En el fons, si pots, per què no ho has de fer?. [En referència als diners]"[87].

[82] Entre 301
[83] Entre 302
[84] Alicia, 85 anys, vídua amb dos fills i quatre nets.
[85] Remedios
[86] Entre. 301.
[87] Entre. 300.

"A la Magda li vam pagar l'entrada del pis, (...), 600.000 ptes. vam donar d'entrada. A l'altre, a l'Anna, (...) li vam donar uns cèntims (per pagar un plet laboral). I al Roc... a casa d'ella estan més bé. Però ja mai un duro enlloc"[88]

"Els hi hem donat tot en vida. Que fàciguen el que vulguessen"[89].

L'estat econòmic dels fills influeix alhora que els pares es facin càrrec dels néts:

"Jo només tindria les criatures en cas que una filla meva no es podés pagar l'ajuda.(...) Jo els hi donat, amb molt de sacrifici uns estudis, una carrera per guanyar-se la vida, i ja que es guanyen la vida, doncs que s'ho solucionin elles., que no me la compliquin a mi"[90].

"Tenia el net a dinar perquè la Magda es va separar i ell no paga i anava molt malament. L'any passat els vaig tenir tots dos a dinar. Però aquest any el nen s'ha quedat a dinar al col·legi. La nena encara ve"[91].

"La Rosa Maria treballava però no podia pagar un cangur i jo ja no treballava, així.... era el més lògic. Clar, el cas de l'altra neta no era igual però si ho fas per un..."[92].

En aquest cas, els avis han pagat els costos de residència de les netes que han viscut a l'Hospitalet mentre anaven a la Universitat, a més de retornar aquesta ciutat quan ells, després de la jubilació del marit, residien a un poble de la costa tarragonina:

"Nosaltres els hi paguem tot lo del pis. Les nenes sempre van vindré de gratis, si. (...) Quan la gran va acabar la carrera, havia de continuar la petita i llavors vam dir... "pues bueno, sola què ha de fer?. " I llavors nos vam vindre. el meu marit i jo vam venir a viure altre cop al pis d'aquí per tenir companyia la neteta"[93].

[88] Entre. 301.
[89] Entre. 303.
[90] Entre. 302.
[91] Entre. 301.
[92] Entre. 304.
[93] Entre. 303.

5.4. Mares i filles, una seguretat.

Per acabar aquesta petita investigació assenyalarem que les filles tenen tendència a deixar els seus fills amb les seves mares. Sembla que el vincle femení i de parentiu influeix alhora de crear vincles de responsabilitat.

> "l'àvia (la paterna) no te tracta, mira només et diré que el va a buscar a la guarderia i plora i diu "l'avia, l'avia (la materna) perquè no ve mai, la coneix poquíssim"[94].

> "Si, el del meu fill té mes tirada cap allà (avia materna)"[95].

Per acabar, assenyalarem com una besàvia materna va cuidar el nét:

> "I quan va vindré el nen, el nen també es va quedar a casa nostra. I llavors la meva mare, que no tenia res que fer, s'encarregava del nen i jo... lo resto de tota la feina"[96].

[94] Entre. 300.
[95] Entre. 301.
[96] Entre. 303.

RELACIÓ DE DONES ENTREVISTADES

Nº d'entrevista	Nom (pseudònim)	Edat	Estat Civil	Nº fills i néts
300	Maria***	64	Vídua	2F/2N
301	Margarita	65	Casada	3F/6N
302	Jordina	61	Casada	5F/7N
303	Sofia*	85	Vídua	2F/4N
304	Alícia*	83	Vídua	3F/2N
-	Cisca	70	Casada	2F/3N
-	Manuela**	72	Casada	6F/15N
-	Rosita	70	Vídua	4F/6N
-	Remedios**	68	Separada	2F/3N
-	Consol	69	Vídua	4F/6N

* Immigrants d'arreu de Catalunya

** Immigrants d'areu d'Espanya

*** Nascudes fora de l'Hospitalet

CONCLUSIONS

Aquest treball tenia una única pretensió: posar de relleu aquelles activitats de les dones que, en circuntàncias normals, passen desapercebudes. L'especificitat de la recerca està en les caracterísitiques d'aquestes dones i la localització de les mateixes. La investigació s'ha dut a terme a la ciutat de l'Hospitalet de Llobregat i totes les entrevistades eren majors de seixanta anys. No era el nostre objectiu el fer un estudi de la vellesa des d'una óptica quantitativa. Existeixen suficients estudis que giren al voltant d'aquest aspecte; no voliem analitzar les dades estadístiques. Voliem donar la oportunitat a les nostres dones grans a dir la seva. Podríem haver triat qualsevol tema però vam escollir la cura i atenció als néts perquè era un aspecte poc tracta en el camp de les CC.SS. Hi ha nombrosos treballs que parlen de salut, de prestacions a la tercera edat, d'oci, de residència, de relacions intergeneracionals, etc., però en cap s'aprofundeix en el gran servei que presten en los nostres avis en la família.

En una societat on augmenta a pases de gegant el nombre de persones en edat avanzada, ens porta a plantejar-nos tot una sèrie d'aspectes que fins ara no s'han fet presents. La ciutat de l'Hospitalet, amb dades de l'Anuari Estadístic de 1998, tenia 32.991 persones en edats compreses entre 65 i 79 anys i 7.965 eren majors de vuitanta anys. Assenyalar que hi ha 50.164 persones en edats que giren entre els 50 i els 64 anys. D'aquest cojunt, més de 3.000 són dones.

Durant tot el desenvolupament del treball ja s'han deixat entreveure algunes idees que conformaren les conclusions. Com hem assenyalat en la presentació, les conclusions tenen un caràcter fràgil ja que estan sotmeses al desenvolupament posterior d'aquesta recerca. Ara bé, alguns dels aspectes que s'apunten caldrà no perdre'ls de vista, més si tenim en compte, com ja hem assenyalat repetides vegades, que aquesta én un sector poblacional en auge.

- És evident que la ciutat de l'Hospitalet, tot i ser una població jove, està seguint el mateix patrò que la resta de ciutats europees: el nombre de

persones grans augmenta i hi ha una situació escasament compensada amb el nombre de joves.

- Sovint es confon el fet d'envellir amb la pèrdua de les capacitats psíquiques i físiques. A més, s'observa aquest col·lectiu com un tot hegemònic, quan no és el mateix tenir 65 anys que 85. Avui, la vellesa s'ha d'observar des de diverses perspectives i, a més, no s'ha d'obviar, per sort o per desgràcia, el fet del gènere. Mentre que en d'altres etapes de la vida hi ha una certa diferenciació entre homes i dones, a l'arribar a la vellesa tot es coloca en un mateix departament. No estem parlant de fer diferenciacions entre homes i dones, caldria pensar que, també, en la vellesa el concepte cultural de gènere influeix de manera diferent a unes o altres.
- Cada vegada hi ha un allargament més important de l'esperança de vida, sobretot en el cas de les dones, i una millora en la qualitat de vida (ja hem assenyalat que alguns autors proposen de parlar d'una «tercera» i «quarta» edat), fet que facilita que els més grans gaudeixin per llarg temps de totes les seves capacitats.
- Aquest bon estat del majors, permet que puguin dedicar-se a tenir cura d'altres: en aquest treball es veu la importància de les àvies en l'atenció dels néts.
- Són unes activitats que es realitzen de manera gratuïta ja que es relacionen amb les obligacions del parentiu. Aquest fet dificulta que moltes dones, que exerceixen de «mares postisses» (són les mares de les mares) expressin en veu alta que, sovint, resulten unes activititats sumament feixugues. Si aquesta fos una activitat remunerada potser la situació canviaria per ambdues bandes: per part dels fills i per part dels avis. La cura i atenció, ja sigui a infants, persones malaltes o als mateixos membres de la família,

implica la invisibilitat de del treball aixi com, també, de la persona que la duu a terme (les feines que s'enmarquen en l'àmbit privat acostumen a passar desapercebudes). El prestigi, en la nostra societat, passa pel fet de rebre un sou a canvi de la feina feta; potser les nostres àvies no necessiten, ni volen, un sou però si alguna cosa a canvi.

- La cura dels infants, amb la responsabilitat que això comporta, fa que moltes dones reconstrueixin la seva identitat (que creuen perduda com a resultat de l'exclosió que suposa el fet de sortir del mercat laboral per la jubilació o per la "jubilació" en que es converteix l'emancipació dels fills (i, en alguns casos, la pèrdua del marit) al voltant del seu rol d'àvia.
- Ja que les tasques domèstiques, en les que incloiem, la cura dels menors, es realitzen amb eficència, per damunt de l'estat físic o emocional, podem pensar que els grans serien una ma útil per a la ciutat d'Hospitalet. Caldria, doncs, buscar propostes per fer als avis (alguns nuclis catalans ja ho han començat a posar en marxa), més ennllà del que es realitza a la llar, al si de la família.
- Per acabar, assenyalar allò que sembla evident, però que per a moltes de les entevistes passa de llarg: sense el suport del avis, més enllà del supor econòmic o emocional, hi ha aquell suport que no es veu però que és essencial per a la reproducció social, pel sosteniment de la família

BIBLIOGRAFIA

- ADLER, M.H., 1986: *Passeport pour la troisième âge*. París. Calmann-Lévy.

- ALBERDI, I. (dir.), 1995: *Informe sobre la situación de la familia en España*. Madrid. Ministerio de Asuntos Sociales.

- ALBERDI, I., 1999: *La nueva familia española*. Madrid. Taurus.

- AMELANG, J.; NASH, M., 1990: *Historia y género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València. Alfons el Magnànim.

- ARBER, S.; GINN, J. (eds.), 1996: *Relación entre género y envejecimiento*. Madrid. Nárcea.

- ATTIAS-DONFUT, C.; SEGALEN, M., 1998: *Grands-parents. La famille à travers les géneérations*. París. Éditions Odile Jacobs.

- BARENYS, Mª. P.: "El significado sociológico de la vejez y de las residencias de ancianos" a SÁNCHEZ VERA, P. (ed.), 1993: *Sociedad y población anciana*. Múrcia. Universidad de Múrcia. Secretariado de Publicaciones.

- BAZO, M.T. i DOMÍNGUEZ-ALCÓN, C., 1996: *Los cuidados familiares de salud a las personas ancianas*. SECOT. Vizcaya.

- BAZO, M.T., 1991: "El estatus familiar y la salud. Elementeos claves en la institucionalización de las personas ancianas" a *Revista de Gerontología*. Barcelona. Vol.1. Num.1.

- BAZO, M.T., 1992: "La ancianidad a través de los/as jóvenes" a *Papers*, 40.

- BAZO, M.T., 1994: "Abuelos y nietos: la familia como centro provolegiado de intercambio entre generaciones" a *Bancaixa. Premio Bancaixa de investigación 1993*. València. Bancaixa.

- BAZO, M.T., 1996: "Aportaciones de las personas mayores a la sociedad: Análisis sociològico" a *REIS*, 73.

- BAZO,M.T., 1992: "La nueva sociología de la vejez: de la teoría a los métodos" a *REIS*, 60.

- BEAUVOIR, S., 1970: *La vejez*. Buenos Aires. Ed. Sudamérica.

- BEAUVOIR, S., 1979: *El segundo sexo*. Buenos Aires. Siglo XX.

- BENSAHIB, S.; CORNELL, D. (eds.) 1988: *Feminism as critique. On the politics of gender*. Minneapolis. University of Minnesota Press.

- BONVALET, C., 1991: "Le logement" a SINGLY, F.: *La famille: l'état des savoirs*. Paris. La Découverte.

- BONVALET, C.; MERLIN, P. (eds.), 1986: *Transformation de la famielle et habitat, Travaux et Documents*, cahier, 120. París. INED.

- BOSERUP, E., 1970: *Women's role in economic development*. Londres. Ed. George Allen and Unwin.

BOTT, E., 1990. *Familia y red social*. Madrid. Taurus.

- BOURDIEU, P., 1991: *El sentido práctico*. Madrid. Taurus.

- BURGES, CAVAN, R. & HAVINGHRUST, R., 1968: *Your Activities and attitudes*. Science Research Associates. Chicago.

- BURIN, M.; MELER, I., 1998: *Género y familia. Poder, amor y sexualidad en la construcción de la subjetividad*. Barcelona. Paidós Ibérica.

- BUTLER, R., 1988: "Variations on Sex annd gender. Beauvoir, Witting and Foucault" a BENSAHIB, S.; CORNELL, D. (eds.): *Feminism as critique. On the politics of gender*. Minneapolis. University of Minnesota Press.

- DARK, J.; YEANDLE, S. (coor.), 1998: *La vida de las mujeres en las ciudades*. Madrid. Narcea.

- CAIN, L., 1974: "Political factors in the emerging legal status of the elderly" a *The Annals*, 415.

- CASTELLANOS, G., 1994: "El género en la teoría feminista" a CASTELLANOS, G.; ACCORSI; VELASCO, (eds.): *Discurso, género, mujer*. Santiago de Cali. C.E.G. y La manzana de la discordia.

- CASTELLANOS, G.; ACCORSI; VELASCO, (eds.) 1994: *Discurso, género, mujer*. Santiago de Cali. C.E.G. y La manzana de la discordia.

- COHEN, L., 1994: "Old age: cultural and critical perspectives" a *Annual Reviews Anthropology*, 23.

- COMAS, D., 1995: "Dones, família i Estat del Benestar" a *Segona Universitat d'Estiu de la Dona*. Barcelona. Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya.

- COMAS, D., 1995: *Trabajo, género, cultura. La construcción de desigualdades entre hombres y mujeres*. Barcelona. Icaria.

- COMAS, D., 1997: "Els canvis en les estructures i formes de convivència" a *La nova Europa social i els municipis*. Barcelona. Diputació de Barcelona i CIFA.

- CULTURELLO, P., 1986: "Entraide familiale" en BONVALET, C.; MERLIN, P., (eds.): *Transformation de la famielle et habitat, Travaux et Documents*, cahier, 120. París. INED.

- DARK, J.; YEANDLE, S. (coor.), 1998: *La vida de las mujeres en las ciudades*. Madrid. Narcea.

- DÍA, M., 1995: "El cambio en el modelo de jubilación y la aportación económica de los mayores" a *Las actividades económicas de las personas mayores*. Madrid. SECOT.

- DÍAZ, M., 1995: "El cambio en el modelo de jubilación y la aportación económica y social de los mayores" a *Las actividades económicas de las personas mayores*. Madrid. SECOT.

- ERIKSON, E., 1977: *Identidad, juventud y crisis*. Buenos Aires. Paidós.

- ESTEVA, CL., 1988: "Variacions de la identitat des de l'Antropologia" a FERNÁNDEZ-MARTORELL, M. (ed.): *Construint identitats: mites i símbols*. Barcelona. Fundació Caixa de Pensions.

- FERNÁNDEZ-MARTORELL, M. (ed.), 1988: *Construint identitats: mites i símbols*. Barcelona. Fundació Caixa de Pensions.

- FINCH, J., 1989: *Family obligations and social change*. Cambridge. Polity Press

- FINCH, J.; GROVES, D., 1983: *A labour of love. Women, work and caring*. London. Routledge & Kegan Paul.

- FIRTH, R.; HUBERT, J.; FORGE, A., 1969: *Families and theri relatives*. New York. Humanities Press.

- FLAQUER, LL., 1997: "Família i noves formes de convivència" a *La societat catalana*. Barcelona. IEB.

- GALLIMARD, A.M.: "Perspectivas europeas sobre las políticas de la vejez" en MORENO, L. (comp.), 1993: *Intercambio social y desarrollo del Bienestar*. CSIC. Madrid.

- GARCÍA, A., 1995: *Los que no pueden vivir de lo suyo. Trabajo y cultura en el Campo de Calatrava*. Madrid. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

- GARRIDO, L., 1993: "La familia estatal: el control fiscal de la maternidad" a GARRIDO, L.; GIL, E. (eds.): *Estrategias familiares*. Madrid. Alianza.

- GARRIDO, L.; GIL, E. (eds.), 1993: *Estrategias familiares*. Madrid. Alianza.

- GIL, E., 1993: "El concepto de estrategias familiares" a GARRIDO, L.; GIL, E. (eds.): *Estrategias familiares*. Madrid. Alianza.

- GINER, S. (dir.), 1998: *La societat catalana*. Barcelona. Generalitat de Catalunya. IEC

- GONZÁLEZ, C.R., 1998: "Obligació i suport entre generacions" a ROIGÉ, X.; GARCÍA, A.; MASCARELL, M. (eds.): *Antropología del parentiu. La diversitat cultural de les relacions familiars*. Barcelona. Icaria.

- GRANDE, I., 1993: *Marketing estratègico para la tercera edad: principios para atender a un segmento creciente*. Madrid. ESIC.

- GUILLEMARD, A.M.: "Perspectivas europeas sobre las políticas de la vejez" a MORENO, L. (comp.), 1993: *Intercambio social y desarrollo del bienestar*. Madrid. CSIC.

- GUILLEMARD, A.M.: "Perspectivas europeas sobre las políticas de la vejez" a MORENO, L. (comp.), 1993: *Intercambio social y desarrollo del bienestar*. Madrid. CSIC.

- GULLESTAD, M ; SEGALEN, M., 1995: *La famille en Europe*. París. Découverte.

- HARRIS, O.; YOUNG, K., 1979: *Antropología y Femenismo*. Barcelona. Anagrama.

- ITZIN, C.: "As old as you feel" a THOMPSON, C.; ITZIN, C. i ABENDSTERN, M. (eds.), 1990: *I don't feel old: The experience of later life*. Oxford. Oxford University Press.

- LE GALL, D. i MARTIN, CL., 1995: "Construire un noveau lieu familial: beaux- parents et beaux-grands-parents" a GULLESTAD, M. i SEGALEN, M. (eds.), *La famille en Europe*. París. La Découverte.

- LEVI-STRAUSS, H., 1985: *Las estructuras fundamentales del parentesco*. Barcelona. Paidós.

- LÓPEZ, J.J., 1992: "La jubilación: opción o imposición social" a *REIS*, 60.

- MARTÍNEZ, U., 1995: *Mujer, trabajo y domicilio*. Barcelona. Icaria.

- MEAD, M., 1975: "Diferencias sexuales: ¿Innatas, aprendidas o de educación?" a *Etnica*, 10.

- MEAD, M., 1984: *Sexo y temperamento*. Barcelona. Edicions 62.

- MELER, I., 1998: "La familia, antecedentes históricos y perspectivas futuras" a BURIN, M.; MELER, I.: *Género y familia. Poder, amor y sexualidad en la construcción de la subjetividad*. Barcelona. Paidós Ibérica.

- MORENO, I., 1991: "Identidades y rituales" a PRAT, J.; MARTÍNEZ, A.; CONTRERAS, J.; MORENO, I. (eds.): *Antropología de los pueblos de España*. Madrid. Taurus Universitaria.

- MOORE, H.L., 1991: Antropología y feminismo. Madrid. Cátedra.

- MORRIS, R. y CARO, F.G.: "Los jubilados y su potencial contribución a la solución de problemas sociales" a *Revista de Gerontología*, vol.5, 5.

- MUNFORD, L., 1956: "Aspectos sociales del envejecimiento" a *Enciclopedia de las Ciencias Sociales*, 4. Madrid. Aguilar.

- MURPHY, M.: "Voluntarios mayores: un fenómeno mundial" a *Revista de Gerontología*, vol.5, 5.

- OLIVER, R., 1989: "Empty nest syndrome or relationship restructuring?. A rational emotiveapproach to midlife transition." a *VI Anual Conference of Feminist Psychology*. Boston.

- ORTNER, S., 1979: "¿Es la mujer con respecto al hombre lo que la naturaleza con respecto a la cultura?" a HARRIS, O. y YOUNG, K.: *Antropología y Femenismo*. Barcelona. Anagrama.

- PEACE, S.: "The forgotten female: social policy and older women" a PHILLIPSON, C. & WALKER, A. (eds.), 1991: *Ageing and Social Policy: A critical assessiment*. Gower.

- PHILLIPSON, C. & WALKER, A. (eds.), 1991: *Ageing and Social Policy: A critical assessiment*. Gower.

- PITROU, A., 1978: "Un reseau discret de solidarité" a Les solidarités familiales. Vivre sans familles?. Toulouse. Privat.

- PLAMONDON, L; PLAMONDON, G. et CARETTE, J., 1984: *Les enjeux après cinquante ans*. París. Rober Laffont. 1984.

- PRAT, J.; MARTÍNEZ, A.; CONTRERAS, J.; MORENO, I. (eds), 1991: *Antropología de los pueblos de España*. Madrid. Taurus Universitaria.

- PUJADAS, J.J., 1993: *Etnicidad. Identidad cultural de los pueblos*. Madrid. Eudema.

- RILEY, M.,1994: "Aspectos sociales del envejecimiento" a *Revista de Gerontología*, 3, 1994.

- RIVERA, M., 1994: *Nombrar el mundo en femenino*. Barcelona. Icaria.

- ROBERTO, K, 1993.: *The elderly caregiver: caring for adults wich developmental disabilities*. London. SAGE.

- ROCA, J., 1996: "Ideología sobre el trabajo y satisfacción laboral" a *VII Congreso de Antropología Social*. Zaragoza. Instituto Aragonés de Antropología

- ROIGÉ, X. 1998: "Les xarxes de parentiu" a GINER, S. (dir.): *La societat catalana.* Barcelona. Generalitat de Catalunya. IEC

- ROIGE, X., 1996: "Noves famílies, vells problemes" a *Revista d'Etnología de Catalunya*, 8.

- ROIGÉ, X., 1998: "Les xarxes de parentiu" a GINER, S. (dir.): *La societat catalana*. Barcelona. Institut d'Estadística de Catalunya. Generalitat de Catalunya.

- ROIGÉ, X.; GARCÍA, A.; MASCARELL, M. (eds.), 1998: *Antropología del parentiu. La diversitat cultural de les relacions familiars*. Barcelona. Icaria.

- ROIGÉ, X.; MASCARELL, M., 1996: "Viure a la casa, viure en família. Habitatge i transformacions de la família a la Catalunya actual" a *La Punxa*, 23.

- ROSALDO, M., 1979: "Mujer, cultura y sociedad. Una visión teórica" a HARRIS, O.; YOUNG, K.: *Antropología y feminismo*. Barcelona. Anagrama.

- ROSOW, I., 1963: "Aspectos sociales del envejicimiento" a *Enciclopedia de les Ciencias Sociales*. Madrid. Aguilar.

- ROVALETTI, L., 1992: "Entorno a la identidad personal" a *Leviatán*, 47.

- SANMARTÍN, R., 1993: *Identidad y creación. Horizontes culturales e interpretación antropológica*. Barcelona. Humanidades.

SCOTT, J., 1990: "El género: una categoría útil para el análisis histórico" a AMELANG, J.; NASH, M. (eds).: *Historia y género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. València. Alfons el Magnànim.

- SCHNEIDER, D.M., 1968: *American kinship: a cultural account*. Chicago. University of Chicago.

- SEGALEN, M., 1992: *Antropología histórica de la familia*. Madrid. Taurus.

- SEGALEN, M., 1995: "Introduction" a GULLESTAD, M.; SEGALEN, M.: *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*. París. Découverte.

- SEGALEN, M., 1996: "Liens intergénérationnels dans les familles d'Europe: relations de parenté et politiques familiales" a *Fourth Easa Conference*. Barcelona.

- SICKER, M. 1994: *Revista de Gerontología*, 3, 1994.

- SICKER, M., 1994: *Revista de gerontología*, 3.

- SINGLY, F. (dir.), 1991: *La famille: l'état des savoirs*. Paris. La Découverte.

- SUBIRATS, M., 1998: *Con diferencia. Las mujeres frente al reto de la autonomía*. Barcelona. Icaria

- THURÉN, B.M., 1992: "Del sexo al género, un desarrollo teórico 1970-1990" a *Antropología*, 2.

- VALLÉS, M. i CEA, M.A., 1994: "Los mayores" a DE MIGUEL, A.: *La sociedad española 1993-94*. Madrid. Alianza.

- YEANDLE, S., 1998: "Mujeres y trabajo" a DARK, J.; YEANDLE, S. (coor.): *La vida de las mujeres en las ciudades*. Madrid. Narcea.

- YOUNG, S. & SCHULLER, M., 1991: *Life after the work. The arrival of the ageless society*. London. Harper Collins.

Distribució per barris de dones majors de 54 anys

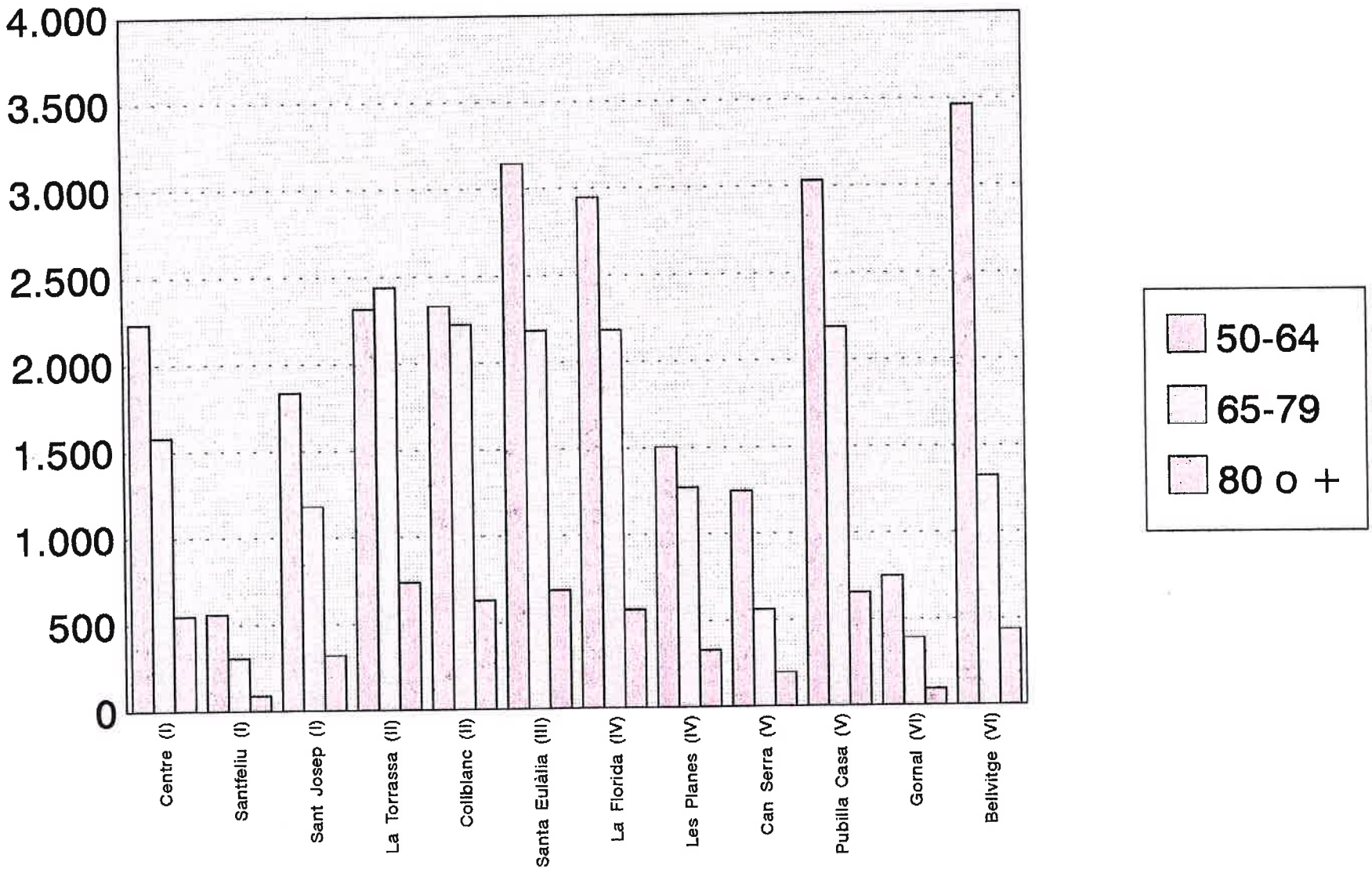

Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Anuari Estadístic de l'Hospitalet (1997)

Grups d'edats de la ciutat del'Hospitalet de Llobregat

Dones a partir dels 55 anys

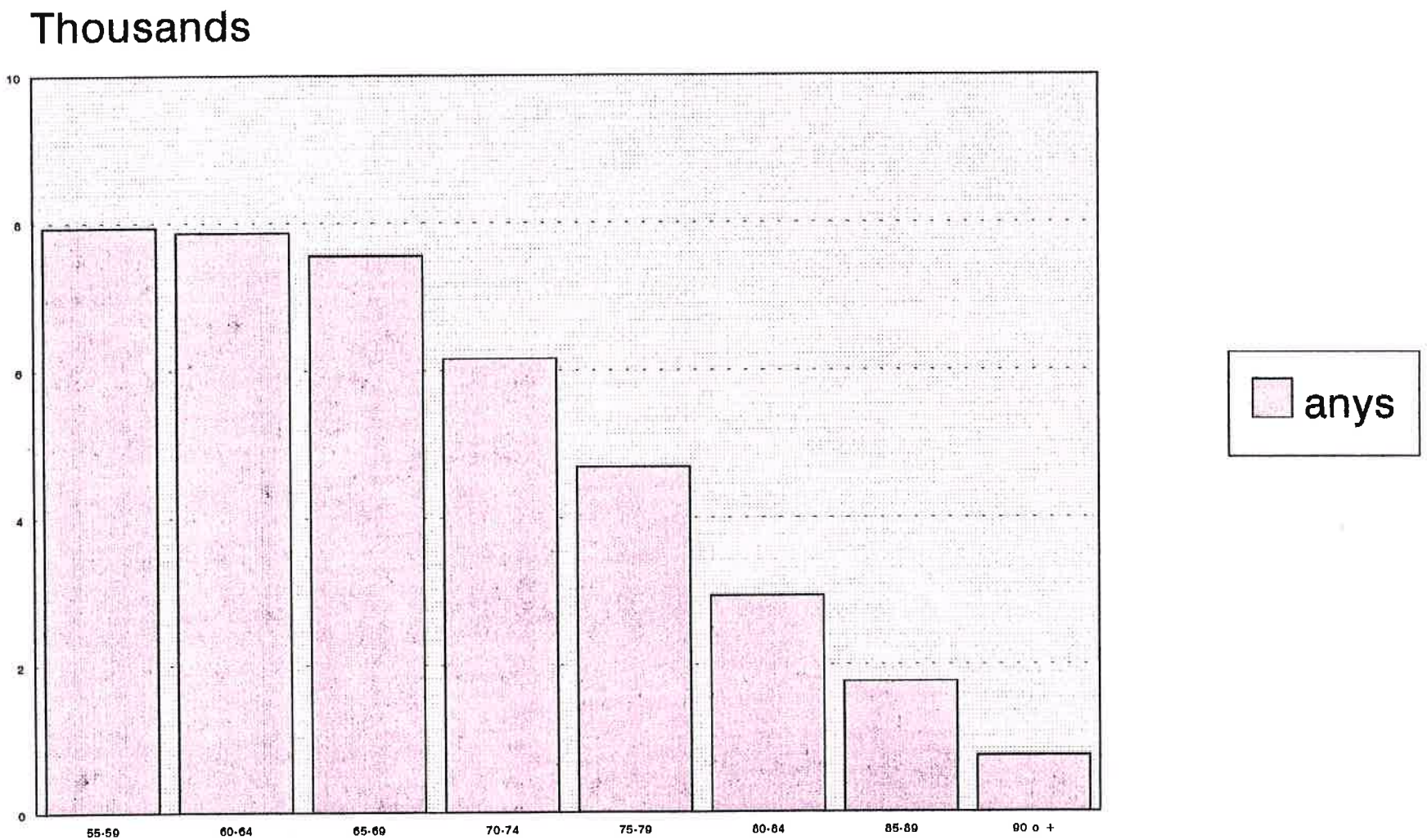

Elaboració pròpia a partir de l'Anuari Estadístic de la ciutat (1998)

Grups d'edats (dones) de la ciutat del'Hospitalet de Llobregat

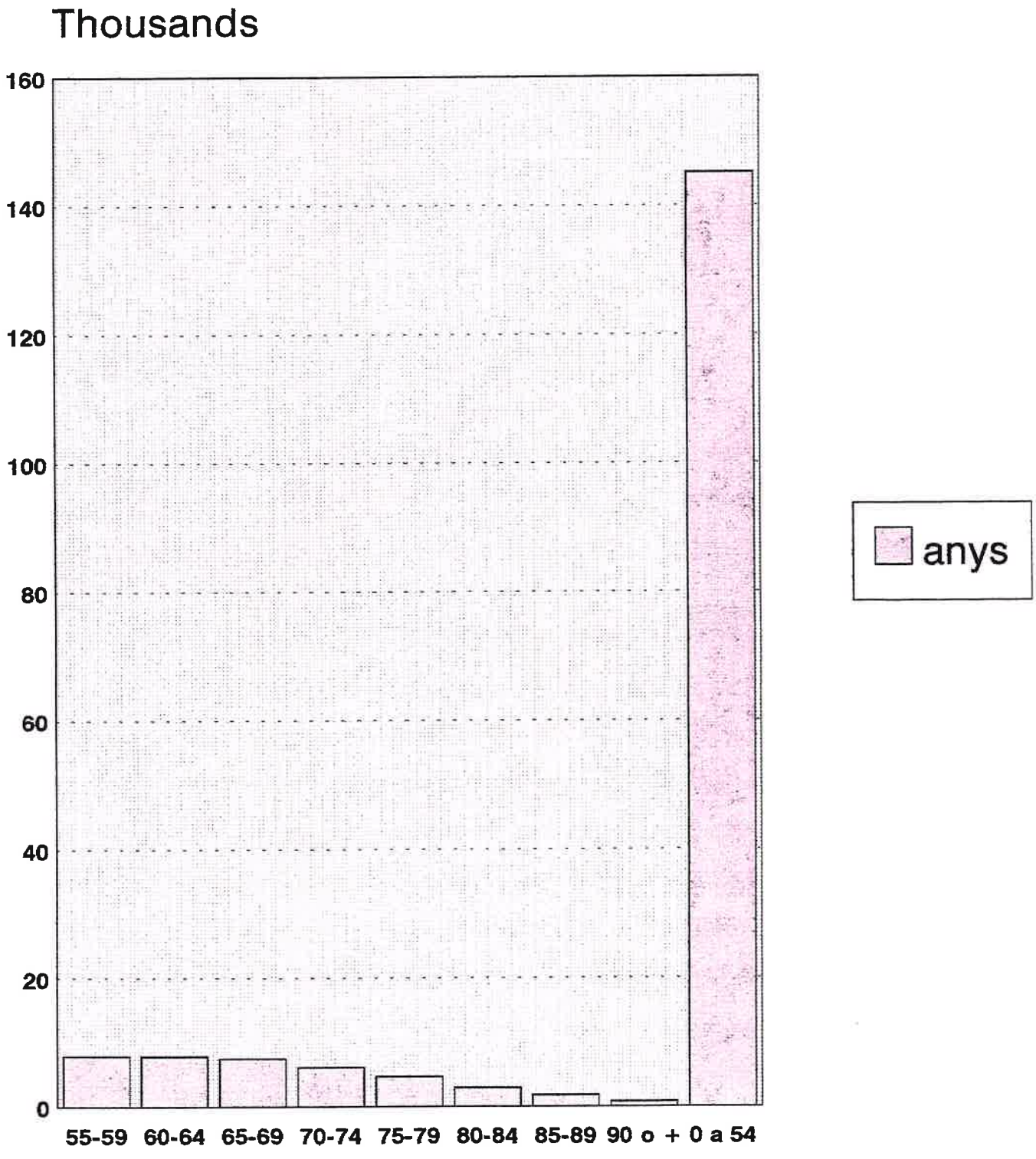

Elaboració pròpia a partir de l'Anuari Estadístic de la ciutat (1998)